

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

Əlyazması hüququnda

HAVVA İSA QIZI MƏMMƏDOVA

**ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ
MÜNAQİŞƏSİ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ
SİYASƏTİNDƏ**

İxtisas: 07.00.02 - Vətən tarixi

**Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiya işinin**

AVTOREFERATI

NAXÇIVAN – 2011

İş AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: **Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudov**
Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Oqtay Balaqədəş oğlu Sultanov**
Tarix elmləri doktoru, professor

Camal Mehdi oğlu Mustafayev
Tarix elmləri doktoru

Şirxan Dadaş oğlu Səlimov
Tarix elmləri doktoru

Aparıcı təşkilat: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin “Elmi ekspozisiya” şöbəsi

Müdafiə “17” “dekabr” 2011-ci il saat 11⁰⁰-da AMEA Naxçıvan Bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD.01.211 Dissertasiya Şurası əsasında yaradılmış B/D. 01.211 Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7000, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 76, AMEA Naxçıvan Bölməsi, əsas bina, akt zalı

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “__” noyabr 2011-ci ildə göndərilmişdir.

**B/D.01.211 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi:**

E.A.Şıxəliyev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir Azərbaycan tarixşünaslığı qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranmasının tarixi səbəbləri, mahiyyəti, xarakteri və məqsədini araşdırmaqdan ibarətdir. Bu məsələlər Azərbaycan Respublikasının 20 ilə yaxın bir müddət ərzində Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində pozulmuş ərazi bütövlüyünün bərpası probleminin həlli sahəsində mühüm rola malik olub, tədqiqatın kifayət qədər aktual olduğunu təsdiq edir. Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə əsassız ərazi iddiaları ilə başlanan təcavüzkarlıq hərəkətləri Ermənistan SSR-dən bütün azərbaycanlıların tarixi etnik torpaqlarından deportasiya edilməsilə nəticələndi. Bununla bərabər Ermənistan rəhbərliyi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) separatçı qüvvələri ilə birgə, bölgəni Ermənistana birləşdirmək ideyasını reallaşdırmağa cəhd etdi. Ermənistandan idarə olunan separatçı qüvvələr qeyri-qanuni fəaliyyətə başladılar. Müxtəlif yollarla DQMV-də ictimai vəziyyət gərginləşdirildi. Beləliklə, Dağlıq Qarabağ bölgəsi Ermənistanın Azərbaycana qarşı dövlət separatizminin yaratdığı münaqişə meydanına çevrildi: 1988-ci il fevralın 13-də Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələbilə mitinqlər təşkil edildi. İyul ayında DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxması, 1989-cu ildə isə onun Ermənistana birləşdirilməsinə dair qeyri konstitusion qərarlar qəbul edildi.

Ermənistanın ərazi iddiaları və onunla birlikdə cərəyan edən separatizm işğalçılıq və soyqırımı siyasətinə çevrilərək SSRİ-nin dağılması və müstəqilliyin elan edilməsi dövründə Azərbaycanı ağır sınaqlarla üzləşdirdi.

Ermənilər tarixdə misli görünməmiş vəhşiliklər, XX əsrin ən dəhşətli faciəsini – Xocalı soyqırımını törətdilər.

Ermənistan Respublikası təcavüzkarla dəstək verən ölkələrin də köməyi ilə apardığı işğalçı müharibə nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20%-ni işğal etdi. Hərbi əməliyyatlar zamanı dinc əhali kütləvi surətdə məhv edildi, işğal olunmuş ərazilərdə etnik təmizləmə aparıldı, məqsədyönlü dağıntılar törədildi.

SSRİ-nin dağılması ilə Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq məsələyə çevrildi. 1992-ci il mart ayının 24-də Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT; 1994-cü il Budapeşt sammitində Av-

ropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi (ATƏM) adlanmışdır) Azərbaycan, Ermənistan, Belarus, Almaniya, İtaliya, Rusiya, ABŞ, Türkiyə, Fransa, İsveç, Çexiya və Slovakiya Federativ Respublikalarının (sonralar onun əvəzinə Avstriya, Finlandiya, Norveç) nümayəndələrinin iştirakı ilə Minsk qrupu yaradıldı.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurası (BMT TŞ) isə erməni silahlı qüvvələrinin zəbt edilmiş Azərbaycan torpaqlarından çıxarılmasına, torpaqların azad edilməsinə dair 4 qətnamə (822, 853, 874, 884) qəbul etdi.

Müstəqilliyin ilk dövründə Azərbaycanın xarici siyasət kursu yeni yaranmış situasiyaya kifayət qədər çevik reaksiya verə bilmədi və demək olar ki, hərbi sahədə olduğu kimi diplomatik mübarizədə də təşəbbüs Ermənistan və onu dəstəkləyən qüvvələrin tərəfinə keçdi.

Xalqın təkidli tələbi ilə ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə gəlməsi, oktyabrda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi ilə Ermənistanın təcavüzkarlıq fəaliyyətinə qarşı mübarizə, dövlətin ərazi bütövlüyünün bərpası xarici siyasətin ən başlıca vəzifəsinə çevrildi.

Heydər Əliyevin ən böyük xidmətlərindən biri Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətinin mahiyyətinin aydın və konkret ifadəsini müəyyənləşdirməsi oldu. Heydər Əliyev 23 fevral 2001-ci ildə Dağlıq Qarabağ probleminə dair Milli Məclisdə keçirilən müzakirələr zamanı demişdir: **“Biz deyirik – bu formulu insanların beyninə mən yeritmişəm – Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi:** Amma qalanları nə deyir – Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Çünki hamısı hesab edir ki, bu münaqişə iki ölkə arasında deyil, Dağlıq Qarabağla Azərbaycan arasındadır. Mən dəfələrlə demişəm, əgər belədirsə, qoy Ermənistan kənara çəkilsin. Biz Dağlıq Qarabağla nə danışıqlar apararıq, nə edə bilərik, öz işimizdir. Biz bunu çox tez müddətdə həll edə bilərik. Ancaq indi Dağlıq Qarabağ, Ermənistan bir ölkədir. Artıq 11 ildir bunlar bir ölkədir. Amma bu həqiqəti heç kəs tanımaq istəmir”.¹

Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında beynəlxalq təşkilatların da roluna xüsusi diqqət vermişdi.

1994-cü il Budapeşt Sammitinin sənədlərində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair xüsusi bölmə də verilmişdi.

¹ “Azərbaycan” qəzeti, 2001, 24 fevral.

Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə dair konseptual baxışını dünya ictimaiyyətinə və bütün beynəlxalq təşkilatlara bəyan etdi. ATƏT-in Lissabon zirvə görüşündə (1996, dekabr) Heydər Əliyev demişdir: “Dağlıq Qarabağın müstəqilliyi barədə qanunsuz iddialar beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən bəyənilmiş normaları ilə bir araya sığmır. Biz həmin iddialarla heç vaxt razılaşmayacağıq, biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaranmasına yol verməyəcəyik”.¹

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində qətiyyətli mövqeyi davam etdirməklə birgə, onu müasir dövrün tələblərinə uyğun addımlarla möhkəmləndirdi.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prioritet məsələsi olaraq davam etdirildi. Respublikanın bütün potensialı onun həlli üçün səfərbər edildi.

Bu gün də həmin məqsədyönlü siyasət davam etdirilir. Beləliklə, Azərbaycanın xarici siyasətində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yeri və rolunu öyrənmək, bu sahədə əldə edilən təcrübəni ümumiləşdirmək, tarixi perspektivlərini aşkar etmək zərurəti bir daha ortaya çıxır. Bu tarixi təcrübə yeni baxışlar sisteminin formalaşmasına da əhəmiyyətli dərəcədə yardım edə bilər.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiya işi xronoloji cəhətdən Azərbaycanın Dövlət müstəqilliyinin bərpasından müasir dövrdə olan dövrü əhatə edir. Bununla birgə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixinin əsas mərhələlərinə də yer ayrılmışdır.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. “Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində” problemi xüsusi tədqiqat mövzusu kimi olmasa da, onun ayrı-ayrı aspektləri araşdırılmışdır. İlk növbədə beynəlxalq münasibətlərə və Azərbaycanın xarici siyasətinə həsr edilmiş tədqiqatlar diqqəti cəlb edir. Bu qrup araşdırmalar içərisində Ə.M.Həsənovun əsərləri mühüm yer tutur. Müəllifin 1997-ci ildə nəşr edilmiş üç kitabında Azərbaycanın xarici siyasətinin bir sıra mühüm məsələləri öyrənilmişdir. Ə.Həsənov 1991-ci ilin oktyabrından 1997-ci ilin avqustunadək olan dövrdə Azərbaycan – ABŞ münasibətlərini tədqiq edərək onun anlaşılmaz münasibətlərdən

¹ Əmrəhquzı E. Azərbaycan Lissabonda istədiyinə nail oldu. Lissabon Samiti - 96. Bakı, 1997.

strateji tərəfdaşlığa doğru təkamül etməsi nəticəsinə gəlmişdir.¹ Digər iki kitabda isə Azərbaycan – ATƏT münasibətlərində həlledici yer tutan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ probleminə dair məsələlər nəzərdən keçirilmişdir.² Ə.Həsənovun “Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)” adlı monoqrafiyasında³ öyrənilən mövzu üzrə bir sıra problemlərə toxunulur. Dörd fəsildən ibarət olan kitabın birinci fəslində “Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas vəzifələri, prinsip və istiqamətləri”⁴ araşdırılır. Kitabda qeyd edilir ki, “müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin məqsədi, prinsipləri və xüsusiyyətləri respublika Prezidenti Heydər Əliyevin ayrı-ayrı çıxışlarında və Azərbaycanın 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır”.⁵ Müəllif Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətdə rəhbər tutduğu əsas vəzifələri on bir qrupa bölür və haqlı olaraq ilk yerdə ölkənin müstəqilliyini, suverenliyini və beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədləri çərçivəsində ərazi bütövlüyünün qorunmasını, onun təhlükəsizlik sistemi ilə sıx bağlanmasını göstərir.⁶ Kitabın birinci fəslində araşdırılan ən mühüm məqamlardan biri müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət tarixi ilə bağlıdır. Kitabın ikinci fəslində Avropa dövlətləri,⁷ üçüncü fəslində ABŞ-la münasibətlər,⁸ sonuncu fəslində Azərbaycanın Qərbdə dövlətləri ilə əlaqələrində beynəlxalq təşkilatların rolu⁹ araşdırılır. Müəllif Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət kursunun bütün istiqamətlərində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin əsas yer tutduğunu göstərir.

¹ Həsənov Ə. Azərbaycan-ABŞ: anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru (oktyabr 1991-avqust 1997). Bakı, 1997.

² yenə onun, ATƏT və Azərbaycan: Helsinkidən Lissabona qədər. Lissabon Sammiti 96. Bakı, 1997; yenə onun, Azərbaycan və ATƏT: Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda. Bakı, 1997.

³ yenə onun, Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, 1998.

⁴ yenə orada, s. 11-34.

⁵ Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, 1998, s. 12.

⁶ Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, 1998, s. 12.

⁷ yenə orada, s. 35-138.

⁸ yenə orada, s. 139-196.

⁹ yenə orada, s. 197-286.

Ə.Həsənov “Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətinin formalaşması”na həsr edilmiş məqaləsində də Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin Heydər Əliyevin xarici siyasət xəttindəki rolunu qeyd etmişdir.¹

Ə.Həsənov “Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti” adlı iri həcmli dərsliyində “Azərbaycanın təhlükəsizlik problemləri və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi” adlı xüsusi fəsil ayırmış, ² burada Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri, XX əsrin sonunda Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və sovet rəhbərliyinin Qafqaz siyasəti, BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatların problemə dair fəaliyyətini göstərmişdir.

A.Abbasbəylinin “Azərbaycan müasir dövrdə”³ və “Qafqaz geostrategiya məkanında”⁴ əsərlərində Azərbaycanın müasir dövlətçilik tarixində yeri, onun mövqeyi və xarici siyasəti, problem və nailiyyətlərindən, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən və onun həlli yollarından bəhs edilir.

A.Abbasbəyli və E.Abbasbəylinin “Heydər Əliyev və dünya siyasəti” adlı əsərində⁵ Heydər Əliyevin Azərbaycanı beynəlxalq aləmdə tanıtması sahəsində fəaliyyətindən və qazanılan uğurlardan bəhs edilir.

M.Qasımovun “Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər)” əsəri⁶ Azərbaycan Respublikasının dünya birliyində tutduğu mövqeyə və yeritdiyi siyasətə həsr edilmişdir. Azərbaycanın diplomatiya sahəsində siyasi və iqtisadi kursun formalaşmış prinsipləri təhlil edilərkən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı məsələnin beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında mühüm yeri və rolu önə çəkilmişdir.

¹ Həsənov Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətinin formalaşması // Dirçəliş – XXI əsr, 2003, № 63, s. 39-54.

² yenə onun, Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik, Bakı, 2005.

³ Abbasbəyli A. Azərbaycan müasir dövrdə. Bakı, 1998.

⁴ yenə onun, Qafqaz geostrategiya məkanında. Bakı, 2003.

⁵ Аббасбейли А., Аббасбейли Е. Гейдар Алиев и мировая политика. Баку, 1997.

⁶ Qasımov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). Bakı, 1996.

M.Qasımov “Azərbaycanın xarici siyasəti” adlı digər bir əsərində¹ Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi xarici siyasəti ilə bağlı bir sıra problemlərin konseptual-nəzəri əsasları tədqiq olunmuş, o cümlədən respublikanın müstəqilliyini əldə etdiyi ilk vaxtlardan başlayaraq yürütdüyü xarici siyasəti səciyyələndirən müxtəlif amillər, onun prinsip, məqsəd və vəzifələri şərh edilmişdir. Əsərdə Azərbaycan diplomatiyasının mahiyyəti beynəlxalq təşkilatlar, hüquq normaları nöqtəyi nəzərindən işıqlandırılmış, habelə beynəlxalq və dünya dövlətləri ilə Azərbaycan arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf ənənələri geniş formada təhlil edilmişdir.

V.Quluzadənin “Gələcəyin üfüqləri (Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə mülahizələr, müsahibələr, şərhlər)” adlı kitabında² Azərbaycan Respublikası prezidentinin xüsusi nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərmiş diplomat-politoloqun Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminə münasibəti öz əksini tapmış, problemin danışıqlar yolu ilə həlli məsələsinin müəyyən məqamları, bununla bağlı danışıqlar, mülahizələr, müsahibələr şərh edilmişdir. Burada Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı işğalçılıq siyasətinə beynəlxalq aləmin münasibəti, münasibətin ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində nizama salınmasında Rusiyanın və ABŞ-ın mövqeyi məsələlərinə toxunulmuş, ATƏT-in zirvə toplantılarına hazırlıq mərhələləri, toplantı prosesləri, onların gedişi və nəticələri şərh edilmişdir.

E.Nəsirovun “Azərbaycan-ABŞ münasibətləri” kitabında³ Azərbaycan Respublikası ilə Amerika Birləşmiş Ştatları arasındakı münasibətlərə, eyni zamanda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə və bunun həlli məsələsinə toxunulmuşdur. Burada Dağlıq Qarabağ probleminin dinc nizama salınması prosesində ABŞ-ın tutduğu mövqə də əksini tapmışdır.

V.Abdullayev və M.Nəcəfovun tədqiqatlarında Azərbaycan diplomatiyasının müasir mərhələdəki vəziyyəti, əsas prioritetləri, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və b. xarici siyasət vəzifələrinin həllindəki rolu nəzərdən keçirilmişdir.⁴ S.Qəndilov və E.Poluxovun Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərinə həsr edilmiş məqalələrində

¹ Qasımov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı, 1997.

² Quluzadə V. Gələcəyin üfüqləri (Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə mülahizələr, müsahibələr, şərhlər). Bakı, 1999.

³ Nəsirov E. Azərbaycan – ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər). Bakı, 1998.

⁴ Abdullayev V. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bakı, 2000; Наджафов М.Н. Основные приоритеты дипломатии Азербайджанской Республики на современном этапе: Автореф. дис. ... канд. полит. наук. Баку, 2004.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə fəaliyyət də mühüm yer tutur¹.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin xarici siyasət tarixində yerini öyrənmək baxımından C.Həsənlinin 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində yerinə² və N.Nəsibzadənin elə həmin dövrdə Azərbaycanın xarici siyasətinə³ dair monoqrafiyalarını da qeyd etmək lazımdır.

Dissertasiya mövzusunə dair əsərlər içərisində, bilavasitə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə həsr edilmiş tədqiqatlar xüsusi qrup kimi ayrılı bilər. Bu tədqiqatlar da istiqamətlərinə görə fərqlənir. İ.Şükürov, F.İsmayılov, H.Hüseynov, A.Məmmədov və b. tədqiqatları məsələnin geosiyasi kökləri, səbəbləri və miqyasına həsr edilmişdir.⁴ E.Mehdiyevin məqaləsində münaqişənin nizama salınması üzrə fəaliyyətdən bəhs edilir.⁵

Bu qrup içərisində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq baxımından tədqiqinə dair əsərlər də xüsusi istiqamət kimi ayrılı bilər. Burada V.İbayevin iki monoqrafiyasını qeyd etmək olar.

¹ Qəndilov S. Azərbaycanın xarici siyasətinin başlıca istiqamətləri (iyun 1993-1997-ci illər) // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 1998, № 1; Полухов Э. Основные направления внешнеполитического курса Азербайджанской Республики на современном этапе // Центральная Азия и Кавказ, 1999, № 4(5).

² Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920-ci illər. Bakı, 1993.

³ Nəsibzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, 1996.

⁴ Шукюров И. Армянский сепаратизм как фактор Кавказского кризиса // Возраждение-XXI век. 2000, № 7-8, с. 127-133; İsmayılov F. Dağlıq Qarabağ probleminin bəzi geosiyasi kökləri // Dirçəliş - XXI əsr, 2001, 4 (38), s. 80-86; Гусейнов Г. Армяно-Азербайджанский конфликт. // Возрождение - XXI век, 2001, № 4, с. 39-46; Məmmədov A. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi // Dirçəliş - XXI əsr, 2005, № 84-85, s. 178-193; Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi = Армяно-азербайджанский, Нагорно-Карабахский конфликт / Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi aparatının analitik informasiya tədqiqat sektoru, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı, n. i. y.

⁵ Мехтиев Э. Некоторые аспекты развития Армяно-Азербайджанского конфликта и усилия для его урегулирования // Этнополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения. Колледж Парк Мериленд. США, 1997, с. 89-90.

V.İbayevin “Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq hüququn CUS COGENS prinsipləri prizmasında” adlı monoqrafiyasında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə nizama salınmasının zəruriliyi, beynəlxalq hüquq prinsiplərinin münaqişənin nizama salınmasına dair tələbləri şəhr edilmişdir. Bu beynəlxalq hüquq prinsiplərinin pozulmasından irəli gələn nəticələr barədə də ətraflı məlumat verilmişdir.¹

“Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi insan hüquqları kontekstində” əsərində isə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı məsələlərə toxunulmuş, tətbiq olunan hüquq və məsuliyyət məsələləri öyrənilmişdir.²

T.F.Musayev də Dağlıq Qarabağ probleminin hüquqi aspektlərini öyrənmişdir.³

Dağlıq Qarabağ probleminin hüquqi baxımdan araşdırılmasında E.Abdullayevin “Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində” kitabı xüsusi qeyd edilə bilər. Kitabın birinci bölməsində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi, ikinci bölmədə münaqişə beynəlxalq təşkilatlarda, üçüncü bölmədə beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlər, dördüncü bölmədə ATƏT-in təklifləri tədqiq edilir.⁴ Kitabda istinad edilən bütün sənədlərin mətninin verilməsi onun əhəmiyyətini daha da artırır.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair Ermənistanın mövqeyinin tənqidinə həsr edilmiş “Heç yerə yol: illüziyalar tələsində. Ermənistanın siyasəti populyar day.az saytının materiallarında” kitabı da problem üzrə təhlili yazılarla və faktik bazası ilə diqqəti cəlb edir.⁵

Mövzu üzrə əsərlərin digər bir qrupu Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixilə bağlıdır. Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərinin böyük bir hissəsində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixi kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Bu baxımdan Q.Qeybullayevin, R.Gö-

¹ İbayev V. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq hüququn CUS COGENS prinsipləri prizmasında. Bakı, 1999.

² yenə onun, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi insan hüquqları kontekstində (Tətbiq olunan hüquq və məsuliyyət məsələləri). Bakı, 2001.

³ Мусаев Т. Ф. Правовые аспекты Нагорно-Карабахского конфликта / ред. О. Аббасоглы. Баку, 2001.

⁴ Abdullayev E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində. Bakı, 2004.

⁵ Путь в никуда: в капкане иллюзий. Политика Армении в материалах популярного сайта Day-Az. Баку, 2009.

yüşovun, T.Köçərlinin, Y.Mahmudovun, K.Şükürovun Qarabağ tarixinə, onun keçdiyi inkişaf yolunun mərhələlərinə, Qarabağın tarixinin saxtalaşdırılmasının tənqidinə həsr edilmiş əsərlərini qeyd etmək olar.¹ “Qarabağ: Kürəkçay müqaviləsi – 200” kitabında Qarabağ tarixinin əsas mərhələləri, 1805-ci il 14 may Rusiya ilə Qarabağ xanlığı arasındakı Kürəkçay müqaviləsi, onun əsas müddəaları və nəticələrinə dair məqalələr çap edilmişdir.²

Qarabağın ümumi tarixi inkişafı ilə birgə Dağlıq Qarabağın tarixi, ermənilərin Dağlıq Qarabağa iddiaları, ermənilərin separatçı fəaliyyətinin əsassızlığı və s. məsələlər də tədqiqat obyektinə olmuşdur.

V.Quliyeva ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının ilkin tarixini, İ.Əliyev Dağlıq Qarabağın lap qədim zamanlardan Azərbaycan torpağı olmasını, R.İmanov və N.Məmmədov Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tarixini araşdırmışdır.³

Z.Səmədžadənin “Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər” əsərində sovet dövründə Azərbaycan SSR-in DQMV-nin sosial-iqtisadi həyatının inkişaf səviyyəsinə dair inkar edilməz faktlar təhlil olunmuşdur.⁴ K.T.Rzayevin kitabında isə Qarabağ müharibəsinə dair yalanlar və onların tənqidi verilmişdir.⁵ P.Darabadi və N.Əliyevin “Xəzər regionunun geotarixi və müasir geosiyasət” kitabında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin geosiyasi kökləri və regionda böyük dövlətlərin maraqları tədqiq edilmişdir. Bu kitabda Xəzər regionunda böyük dövlətlərin geosiyasi maraqları və rəqabəti, bu aləmdə Azərbaycanın mövqeyi əksini tapmışdır. Əsər Azərbaycanın da daxil olduğu Qafqaz bölgəsinin müəyyən tarixi zamanlarda münaqişə

¹ Qeybullayev Q. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı, 1990; Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, 1993; Köçərli T. Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə). Bakı, 2002; yenə onun, Qarabağ: yalan və həqiqət. Bakı, 1998; Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər (Azərbaycan, ingilis, fransız, ərəb, alman və rus dillərində). Bakı, 2005.

² Гарабаг: Кюрекчайский договор – 200. Баку, 2005.

³ Кулиева В. Предистория территориальных притязаний армян // Азербайджан и азербайджанцы, 2002, № 9-10, с. 43-57; Əliyev İqrar. Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989; İmanov R. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd – qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakı, 2005; Məmmədov N. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti iyun 1941-dekabr 1950-ci illərdə. Bakı, 2006.

⁴ Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər. Bakı, 1995.

⁵ Рзаев К.Т. Правда и ложь о Карабахской войне. Баку, 1997.

meydanına çevrilməsinin mahiyyətini dərk etmək baxımından əhəmiyyətə malikdir.¹

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair əsərlər içərisində İ.Məmmədov və T.Musayevin kitabı problemin qoyuluşuna görə fərqləndiyindən onun üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır. Kitabda münaqişə üç mühüm məsələ – tarix, hüquq və vasitəçilik baxımından nəzərdən keçirilmişdir, yəni yuxarıda göstərilən tədqiqatlarda ayrı-ayrılıqda öyrənilən bu məsələlər bu kitabda bir araya gətirilmiş, əlavə və geniş bibliografiya ilə təmin olunmuşdur. Kitabın birinci fəslə tarix məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu fəsil Ermənistan və ermənilər anlayışına aydınlıq gətirilməsindən başlanır. Müəlliflər yazır ki, qədim mənbələrdə və müasir ədəbiyyatda Ermənistan Cənubi Qafqazın hüdudlarından kənarə yerləşən əraziyə münasibətdə işlənən coğrafi anlayış kimi nəzərdən keçirilir.² Haylar (ermənilər) isə nəinki Cənubi Qafqazın, eləcə də Anadolunun avtoxton əhalisi olmayıb, gəlmə xalq hesab edilir.³ Kitabda Qarabağın XIX əsrədək tarixi, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi də tarixi faktlarla aydınlaşdırılır. Münaqişənin başlanması Anadoluda erməni məsələsinin həllinin faktik olaraq süquta uğraması ilə əlaqələndirilir.⁴ Dağlıq Qarabağın 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərkibindəki tarixi də ayrıca şərh olunur. Dağlıq Qarabağın sovet dövrü tarixinə nəzər yetirilir. Müəlliflər yazır ki, münaqişənin hazırkı mərhələsi 1987-ci ilin sonlarından başlanır.⁵ Kitabın hüquqa həsr edilmiş ikinci fəslində Ermənistanın mövqeyi şərh edildikdən sonra, Dağlıq Qarabağın Azərbaycana məxsus olmasının hüquqi əsasları verilir.⁶ Üçüncü fəsil vasitəçilik səylərindən bəhs edir.⁷ Digər fəsillərlə müqayisədə üçüncü fəslə kifayət qədər yer ayrılmamışdır. Buna baxmayaraq, Minsk qrupunun vasitəçilik missiyasının mühüm cəhətləri qeyd edilmişdir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi və mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsi üçün ermənilərin, 1918-ci ildən isə

¹ Дарабади П., Алиев Н. Геоистория Каспийского региона и геополитика современности. Баку, 2002.

² Мамедов И., Мусаев Т. Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. Баку, 2008, с. 11

³ Мамедов И., Мусаев Т. Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. Баку, 2008, с. 12

⁴ там же, с. 25.

⁵ там же, с. 37.

⁶ там же, с. 41-122.

⁷ там же, с. 123-128.

Ermənistan dövlətinin azərbaycanlılara qarşı soyqırım, deportasiya və bir sözlə insanlığa qarşı yönəlmiş cinayətəkar əməllərinə həsr edilmiş əsərləri də nəzərə almaq lazımdır. G.Nəcəfli XVIII əsrdə Azərbaycanda erməni dövləti yaradılması cəhdlərini tədqiq etmişdir.¹ V.Qədirov XVIII əsrin 80-cı illəri – XIX əsrin əvvəllərində ermənilərin Qarabağa ərazi iddiaları haqqında namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.² XIX-XX əsrin əvvəllərində, yəni Şimali Azərbaycanın Rusiya tərkibində olduğu dövrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik fəaliyyəti daha da güclənmiş, 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı qırğınlar həyata keçirilmişdir. M.S.Ordubadi “Qanlı illər” əsərində 1905-1906-cı illər hadisələrini qələmə almışdır.³ Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı cinayətləri və terror hərəkəti bir sıra əsərlərdə əksini tapmışdır.⁴ Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım və deportasiyalarının tarixinin öyrənilməsində A.Paşayevin,⁵ İ.Məmmədov və S.Əsədovun,⁶ İ.Vəliyevin⁷ tədqiqatları xüsusi qeyd edilə bilər.

¹ Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, 2007.

² Гадиров В. Территориальные притязания армян к Гарабагу (80-е годы XVIII - начало XIX века). АҚД, Баку, 2007.

³ Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, 1991.

⁴ Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.). Краткая хронологическая энциклопедия. Баку, 2002; Beynəlxalq terrorizm silsiləsində: Erməni terrorizmi. Bakı, 2006; Erməni cinayətləri (sənədlər əsasında). I cild. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi. Bakı, 2004; Səlimbəyli Ş.Ə., Zamanov N.Z., Əliyev R.Y. Erməni terroru: Qarabağda müharibənin başlaması: hadisələr..., faktlar... / red. N.Abdulov. I kitab. Bakı, 2008; Rüstəmov A. Erməni təcavüzünün xronikası. Bakı, 1994.

⁵ Paşayev A. Köçürmə. Bakı, 1995; yənə onun, Ermənilərin ərazi iddiaları necə yaranmışdır? // Dirçəliş - XXI əsr, 2001, № 41, s. 45-53; yənə onun, XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materialları əsasında). DDA. Bakı, 2008.

⁶ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995; Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992; Məmmədov İ. Erməni-azərbaycanlı münasibətləri tarixinə dair. // Dirçəliş - XXI əsr, 2005, s. 136-148; Мамедов И. Трилогия панарменизма (коварная стратегия чередующихся агрессий). Кн.1-3, Баку, 2006; Асадов С., Мамедов И. Терроризм: причина и следствие. Баку, 2001; Асадов С. Философия реваншизма или армянская кровожадность. Баку, 2001.

⁷ Vəliyev I. Deportasiya // Dirçəliş - XXI əsr, 1998, № 2, s. 58-68.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi qırğınlarla dair dair xeyli ədəbiyyat vardır. Bunların içərisində A.Məmmədov və T.Musayevanın tədqiqatları və b. diqqəti cəlb edir.¹

Azərbaycan ərazilərinə erməni təcavüzünün əsl mahiyyətini açmaq, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və bu iddiaların köklərini müəyyən etmək üçün R.Mehdiyevin əsərləri xüsusi qeyd edilməlidir. Bu əsərlərdə “Böyük Ermənistan” iddiasında olan ermənilərin Rusiyanın Cənubi Qafqaza ayaq basdığı gündən Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən soyqırım siyasətləri, o cümlədən 1905-1906-cı illər qırğınlarının, 1918-ci il Mart soyqırımının, sovet dövründəki bütün qanlı repressiyaların, 20 Yanvar qırğınının, Xocalı soyqırımının, bu gün də həll olunmamış qalan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin də əsasında məhz Rusiyanın imperiyapərəst, şovinst dairələri ilə erməni millətçilərinin ittifaqının durduğu siyasətdən bəhs edilir. R.Mehdiyev tarixi, həmçinin müasir planda, həm konkret faktlar, həm də elmi ümumiləşdirmələr əsasında Kreml rejiminin Dağlıq Qarabağın erməni separatçılarını açıq-aşkar himayə və müdafiə etməsini, Azərbaycana qarşı aparılan informasiya müharibəsini, Qərb dövlətləri və ABŞ-ın seyrçi mövqeyini, erməni diasporunun bu istiqamətdəki fəaliyyətini və s. bütün incəlikləri ilə açıb göstərir.²

Xocalı soyqırımına dair araşdırmalar da Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.³ M.İsmayılov və İ.Zamanovun əsərlərində⁴ ermənilərin azərbaycan-

¹ Мусаева Т., Мамедов А. Геноцид и террор – испытанные формы борьбы Армении против азербайджанского народа // Азербайджан и азербайджанцы, 2002, № 15-16, с. 3-11; Tariximizin faciəli səhifələri. Soyqırımı (Azərbaycan və ingilis dillərində). Bakı, 2000; Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında (8 dildə). Bakı, 1998; Əliyev С.Ə., Budaqov В.Ə. Türklər, azərbaycanlılar, ermənilər: tarixi həqiqətin soyqırımı. Bakı, 2003; Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Баку, 2003.

² Mehdiyev R. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri. Bakı, 2000; Мехтиев Р. Реалии геноцида азербайджанцев. Баку, 2000.

³ Qarabağda qırğın, Xocalı faciəsi. Helsinki Human Rights Watch məruzəsində // Dürçəliş - XXI əsr, 2003, № 60, s. 33-39; Xocalı soyqırımı bəşəriyyət tarixində ağır bir cinayət kimi qalacaq // Azərbaycan q., 27 fevral, 1996-cı il; Əziz В. Xocalı soyqırımı: səbəbləri, həyata keçirilmə üsulları və nəticələri. Bakı, 2008; Məmmədova H.İ. Xocalı: Şahidlər, şahidlər. Bakı, 2003.

⁴ Заманов И. От агрессии к агрессии или подлинное лицо армянского шовинизма. Баку, 2001; Исмаилов М. Правда об армянской агрессии. Баку, 1996.

lılara qarşı təcavüzü, T.Həsənovun tədqiqatında¹ isə erməni işğalının ağır sosial-iqtisadi nəticələri öyrənilmişdir.

Dissertasiya mövzusu üzrə əsas problemlərdən biri olan Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə, xüsusilə region dövlətlərilə əlaqələrində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında da müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. F.İsmayılov 2005-ci ildə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və ABŞ-ın mövqeyi mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.²

Region dövlətləri kimi Rusiya Federasiyası, Türkiyə Respublikası və İran İslam Respublikası ilə münasibətlərdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də diqqət mərkəzində olmuşdur. H.Quliyev Rusiyanın Azərbaycan strategiyasından, A.Rzayev erməni-Azərbaycan münaqişəsinin Rusiya kütləvi informasiya vasitələrində əksindən, N.Cəfərsoy Azərbaycan-Rusiya əlaqələrinin xarakterindən, V.Abdullayev bu əlaqələrin yeni mərhələyə qədəm qoymasından və s. bəhs etmişdir.³ A.Hacıyev isə 2007-ci ildə nəşr olunan kitabında Rusiya və Azərbaycan arasındakı əlaqələrin kökləri və inkişafı məsələlərinə toxunmuşdur.⁴

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri, bu münasibətlərdə mühüm yer tutan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli bərdə də müəyyən araşdırmalar vardır. M.Sofiyev Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin müstəqillikdən sonrakı vəziyyəti, E.Nəşibov ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlər haqqında tədqiqatlar⁵ aparmışdır. T.Atmaca X əsrin axır-

¹ Гасанов Т. Тяжелые социально – экономические последствия оккупации Армянской территории Азербайджана. Баку, 2004.

² İsmayılov F.C. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və ABŞ-ın mövqeyi. NDA. Bakı, 2005.

³ Quliyev H. Rusiyanın Azərbaycan strategiyası. // Avrasiya dosyası, 1996, cild 3, sayı 4, s. 201; Rzaev A. Армяно-Азербайджанский конфликт в российских средствах массовой информации. // Азербайджан и азербайджанцы, 2000, № 1, с. 43-52; Cəfərsoy N. Müstəqilliyin onuncu ilində Azərbaycan-Rusiya əlaqələri (1991-2001) // Avrasiya dosyası 2001, cild VII, № 1, s. 300; Abdullayev V. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bakı, 2000.

⁴ Гаджиев А.Н. Россия и Азербайджан: богом избранное родство: сборник статей посвященных многовековой дружбе русского и азербайджанского народов / науч. ред. Р. Н. Иванов. Баку, 2007.

⁵ Sofiyev M. Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində yeni mərhələ // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. BDU - 27-29 may. II cild, humanitar və sosial-siyasi elmlər. Bakı, 1998; Nəşibov E.M. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası. Elmi red. S.M.Qəndilov. Bakı, 2006.

larında Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə dair dissertasiya işi (2007-ci il) müdafiə etmişdir.¹

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin on illiyi ilə (1991-2001) əlaqədar yazılmış “Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev” kitabında ulu öndərin Türkiyə ilə münasibətlərin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsindəki rolu nəzərdən keçirilmişdir.²

S.Ruintən 2005-ci ildə XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanın türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində yeri haqqında monoqrafiya çap etdirmiş,³ 2007-ci ildə isə eyni mövzuda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. İşin birinci fəslə bilavasitə Azərbaycan-Türkiyə siyasi əlaqələri barəsindədir. Müəllifin Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə dair bəzi fikirləri maraqlıdır. Onlardan biri 1991-ci il noyabrın 19-da Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk dəfə Türkiyə tərəfindən tanınmasının yaratdığı əks-səda və Türkiyənin cavabı ilə bağlıdır. Onun fikrincə “Türkiyənin bu addımı dünya dövlətləri tərəfindən heç də birmənalı qarşılanmadı. Bundan dərhal sonra ABŞ dövləti Türkiyəyə bir qədər tələsməməyi məsləhət gördü, belə ki, dünyanın digər fəvqəl dövləti olan Sovet İttifaqının mövcudluğu şəraitində Türkiyənin tələskənliyi dünyada gərginliyin artması ilə nəticələnə bilərdi”. Türkiyənin bu məsələyə münasibəti Xarici İşlər nazirinin 1991-ci il 11 noyabr tarixli bəyanatında əksini tapmışdı. Digər fikir 1992-ci ilin mayından 1993-cü ilin iyununadək olan dövrdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Müəllif belə hesab edir ki, həmin dövrdə Azərbaycanın Türkiyə ilə münasibətləri də “yalnız yüksələn xətt üzrə inkişaf etməmiş, mövcud narazılıq və ittihamlar Türkiyə ilə münasibətlərdə də özünü göstərmişdir”.⁴

A.Məhərrəmzadənin namizədlik işi isə bilavasitə Türkiyə və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə həsr edilmişdir.⁵ Qeyd olunan dissertasiya işi üç fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil “Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin geosiyasi kökləri”, ikinci fəsil

¹ Atmaca T. XX əsrin axırlarında Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri. NDA. Bakı, 2007.

² Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev: 1991-2001. I kitab / red. M.C.Mərdanov. Bakı, 2002.

³ Ruintən S. Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri). Bakı, 2005.

⁴ Ruintən S. Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri). Bakı, 2007, s. 16-18.

⁵ Məhərrəmzadə A. Türkiyə və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. NDA., Bakı, 2007.

“Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü Türkiyənin xarici siyasətində”, üçüncü fəsil “Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinə təsiri və Türkiyədə ictimai rəy” adlanır. İşdə bildirilir ki, “ilk dəfə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi regional bir problem olaraq Azərbaycanın daxili bir məsələsi kimi yarınsa da bir sıra obyektiv amillərin təsiri nəticəsində ermənilər onu əvvəlcə, SSRİ zamanı, Sovet dövləti səviyyəsinə, sonra isə beynəlxalq aləmə səs salaraq beynəlmilləşdirməyə nail oldular. Burada erməni ideoloqları, siyasətçiləri, xaricdəki erməni diasporu və lobbisi, habelə Rusiyada, ABŞ-da, Fransada və s. ölkələrdə mövcud olan tərəfdarları köməklik göstərdilər”.¹ Fikrimizcə, burada Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin beynəlxalq məsələyə çevrilməsi mexanizmi dəqiq ifadə edilməyibdir. Digər tərəfdən isə aydın olmur ki, müəllif bu münaqişənin beynəlmilləşməsinə necə qiymətləndirir və s.

Azərbaycanın İran İslam Respublikası ilə əlaqələri, bu əlaqələrdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yeri məsələsinə dair tədqiqatlar aparılsa da,² onların dairəsi elə də geniş olmamışdır.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə yeri də tarixi-politoloji ədəbiyyatda müəyyən dərəcədə öyrənilmişdir. N.Axundov və M.Qasimovun kitabı Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatları ilə əlaqələrinə, A.Abbasbəyli və Ə.Həsənovun tədqiqatı isə Azərbaycanın beynəlxalq və regional təşkilatlar sistemindəki yerinə həsr edilmişdir.³ A.Abbasbəyli və Ə.Həsənovun kitabında Azərbaycan Respublikasının yürütdüyü xarici siyasət çərçivəsində BMT, ATƏT, NATO kimi beynəlxalq təşkilatlar və MDB, digər beynəlxalq və regional qurumlara bərabərhüquqlu üzv kimi inteqrasiya olunması və bu təşkilatlarla əməkdaşlığın müxtəlif cəhətləri işıqlandırılmışdır. Əsərdə regional və beynəlxalq təşkilatların işində Azərbaycan dövlətinin iştirakı və bu təşkilatlar çərçivəsində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsinə dair verilmiş təkliflər, aparılmış müzakirələr təhlil edilmişdir. Burada Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli

¹ Məhərrəmzadə A. və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. NDA., Bakı, 2007, s. 14.

² Həşimi (Cavanşir) A.Ə. İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi-siyasi münasibətlər: 1991-1997. Stockholm, 1999.

³ Axundov N., Qasimov M. Azərbaycan və beynəlxalq parlament təşkilatları. Bakı, 1996; Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций / ред. И. Шукюров. Баку, 1999.

məsələsinə dair dünyanın bir sıra dövlətlərinin münasibəti də araşdırılmışdır.

R.Mustafayevin “Azərbaycan və yeni dünya”¹ və “Azərbaycan dövlətçiliyi”² əsərləri Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyi məsələsinə həsr edilmişdir. Müəllif bu əsərlərində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq qurumlar və təşkilatlarla əlaqələrindən və bu əlaqələrin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsindən bəhs etmiş, habelə Azərbaycanın dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlarla perspektivli əməkdaşlığına dair bəzi təklif və tövsiyələr irəli sürmüşdür. Azərbaycan parlamentinin beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələri də xüsusi araşdırılmışdır.³

E.Əhmədovun iki kitabı isə bilavasitə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq təşkilatlarda müzakirəsinə və s. məsələlərə aiddir. Onun “Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar” adlanan kitabı⁴ giriş və üç bölmədən ibarətdir. Bu kitabda ATƏT-in Minsk qrupunun yaradılması və fəaliyyətindən, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair BMT Təhlükəsizlik Şurasının işlərindən, münaqişənin Avropa Şurası, Avropa Birliyi və İslam Konfransı Təşkilatında müzakirəsindən bəhs edilir. Müəllif nədənsə öyrənilən məsələlər üzrə nəticə verməmişdir. E.Əhmədovun digər kitabı burada irəli sürülmüş məsələlərə – münaqişənin Avropa Şurası, Avropa Birliyi və İslam Konfransı Təşkilatında müzakirəsinə həsr edilmişdir.⁵

Beynəlxalq təşkilatlar və bu təşkilatlarda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair ümumi əsərlərlə birgə, BMT, ATƏT, Avropa Şurası və İKT kimi təşkilatların bu və ya digər məsələlərinə dair xüsusi əsərlər də vardır. F.Abbasadə BMT mexanizmlərinin mübahisə və münaqişələrin aradan qaldırılması, idarəsi və həlli üzrə fəaliyyəti, H.Rəcəbli isə BMT-nin ixtisaslaşdırılmış qurumlarını öyrənmişdir.⁶

¹ Mustafayev R. Azərbaycan və yeni dünya. Bakı, 1993.

² yenə onun, Azərbaycan və dünya: ilkin xarici siyasi kapital yığıcı konsepsiyası. Bakı, 1993.

³ Azərbaycan Parlamenti və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı, 2004.

⁴ Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı, 1998.

⁵ Əhmədov E. Münaqişənin Avropa Şurası, Avropa Birliyi və İslam Konfransı Təşkilatında müzakirəsi. Bakı, 2000.

⁶ Аббасзаде Ф. Функционирование механизмов ООН по предотвращению, управлению и разрешению споров и конфликтов. АКД., Баку, 2001; Рəcəбли Н. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları. Bakı, 2003.

ATƏT-in və onun Minsk qrupunun Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə fəaliyyəti Ə.Həsənovun, E.Əmrahqızının, R.Əhərinin, F.İsmayılov və S.Həsənovun kitab və məqalələrində nəzərdən keçirilmişdir.¹ A.Güləliyeva isə 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatında iştirakına dair namizədlik dissertasiya müdafiə etmişdir.² İ.Şükürov Budapeşt sammiti³ və Sülh diplomatiyası⁴ adlı əsərlərində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müxtəlif görüşləri, danışıqları və tədbirlərinə geniş yer vermişdir.

H.Rəcəbli və V.İbayev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair müzakirələrdə iştirak edən digər bir beynəlxalq qurum-Avropa Şurası haqqında ayrıca kitab nəşr etdirmişdir.⁵ A.Əbilov, T.Əliyev, N.Kərimova, A.Vəliyev və b. əsərlərində Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul olunması, onunla əməkdaşlığı məsələləri tədqiq edilmişdir.⁶ Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığına dair bir sıra kitabların müəffifi V.İbayev İslam Konfransı Təşkilatı haqqında da xüsusi kitab nəşr etdirmişdir.⁷

Dissertasiya işinin mövzusu ilə əlaqədar olaraq xarici tarixşünaslıqda da müəyyən işlər görülmüşdür. Onların içərisində ilk yerdə Türkiyə ta-

¹ Həsənov Ə. ATƏT və Azərbaycan: Helsinkidən Lissabona qədər. Lissabon Sammiti - 96. Bakı, 1997; yenə onun, Azərbaycan və ATƏT: Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda. Bakı, 1997; Əmrahqızı E. Azərbaycan Lissabonda istədiyinə nail oldu. Lissabon Sammiti - 96. Bakı, 1997; Ахари Р. Организация по опасности и сотрудничеству в Европе и конфликт Нагорного Карабаха // Аму-Дарья, 2002, №11; İsmayılov F., Həsənov S. ATƏT-in Minsk qrupu: Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin gerçəklikləri və həlli yolları // Dırçəliş -XXI əsr, 2002, № 53, s. 117-125.

² Güləliyeva A.A. Azərbaycan Respublikasının Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq təşkilatında iştirakı. NDA., Bakı, 2007.

³ Шукуров И. Будапештский саммит. Баку, 1995.

⁴ Шукуров И. Дипломатия мира. Баку, 1997.

⁵ Rəcəbli H., İbayev V. Avropa Şurası. Bakı, 1999.

⁶ Əbilov A.V. Avropa Şurası və Azərbaycan / elmi red. A. Rəcəbli. Bakı, 2001; Алиев Т.Ч. Внутренняя и внешняя политика Азербайджанской Республики на пути вступления в Совет Европы. Баку, 2002; Керимова Н.И. Сотрудничество Азербайджанской Республики с Европейским Союзом: АКД., Баку, 2004. Vəliyev A.İ. Azərbaycan-Avropa Şurası: demokratiya və insan hüquqları sahəsində əməkdaşlıq. Elmi red. Ə.M.Həsənov. Bakı, 2006.

⁷ İbayev V. İslam Konfransı Təşkilatı. Bakı, 1998.

rixşünaslığı dayanır. İşdə Türkiyə müəlliflərindən K.Gürunun, M.Koçaşın, N.Sarıəhmədoğlunun, Y.Kalafatın, N.Gül, G.Ekici, İ.Özçelik, A.Demir, A.Attarın tədqiqatlarından və b. kitablardan istifadə edilmişdir.¹

İ.Özçeliyin “Karabağ tarixi və Karabağda erməniolayları” kitabında² Qarabağın qədim tarixinə ekskurs edilir, Qarabağın tarix boyu geostrateji və geopolitik mövqeyindən bəhs olunur, Ermənistanın Azərbaycanın bu bölgəsinə ərazi iddiaları və ermənilərin etnik təmizləmə siyasətinə toxunulur. Baş verən hadisələrə dünya ictimaiyyətinin və böyük dövlətlərin laqeyd münasibətlərinə narazılıq bildirilir.

N.Gül və G.Ekicinin “Azərbaycan və Türkiyə ilə bitməyən qan davası istiqamətində Ermənistanın xarici siyasəti” adlı məqaləsində³ Rusiyanın Qafqaza dönmək, burada keçmiş nüfuzunu bərpa etmək üçün yürütdüyü fəaliyyətdən, eləcə də bu region dövlətinin “Dağlıq Qarabağ problemi”ndən hərtərəfli istifadə etməsindən bəhs edilir, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ilə birbaşa məşğul olan ATƏT-in fəaliyyətinə münasibət bildirilir. N.Gülün “Azərbaycan vətəndaşlığından Ermənistan dövlət başçılığına: Robert Koçaryan”⁴ və

¹ Гюрюн К. Армянское досье. пер. Искендера Ахундова. Баку, 1993; Koçaş M. Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri. Bakı, 1998; Sarıəhmədoğlu N.K. Dağlıq Karabak olaylarının perde arkası // *Caucasia: War And Peace: The new World Disorder and Caucasia*, red. Mehmed tütüncü. Harlem: SOTA, 1998, s. 202-203; Kalafat Y. Azərbaycan-İran bağlamında Güney Kafkasiyada etno-sosyal yapı // *Avrasiya dosyası*, 2001, cild 7, sayı 1, s. 221-250; Gül N. Azərbaycan vətəndaşlığından Ermənistan dövlət başçılığına: Robert Koçaryan. // *Avrasiya dosyası*, 11 mart 2000, cild 7, sayı 1; Gül N. 21.Yüzyilin Başlanğıcında Haydat (ermənilərin davası) // *Avrasiya dosyası*, 2001, sayı 2, s. 25-28; Gül N., Ekici G. Azərbaycan və Türkiyə ilə bitməyən qan davası eksenində Ermənistanın dış politikası // *Avrasiya dosyası*, 2001, cild 7, sayı 1, s. 367-392; Özçelik I. Karabağ tarixi və Karabağda erməni olayları. Ankara, 2003; Demir A. Türk Dış politikası perspektifindən Güney Kavkasya. Ankara, 2003; Attar A. Karabağ sorunu kapsamında ermeniler ve ermeni siyaseti. Ankara, 2005; “Армянский геноцид”: миф и реальность. Справочник фактов и документов. Баку, 1992; Erməni iddiaları və tarixi gerçəkliklər. Dışişleri Bakanlığı. Stratejik Araşdırmalar Merkezi, 1998, Ankara, 72 s.

² Özçelik I. Karabağ tarixi və Karabağda erməni olayları. Ankara, 2003.

³ Gül N., Ekici G. Azərbaycan və Türkiyə ilə bitməyən qan davası eksenində Ermənistanın dış politikası // *Avrasiya dosyası*, 2001, cild 7, sayı 1, s. 367-392.

⁴ Gül N. Azərbaycan vətəndaşlığından Ermənistan dövlət başçılığına: Robert Koçaryan // *Avrasiya dosyası*. Ankara, 11 mart 2000, cild 7, sayı 1.

“Yüzyilin Başlanğıcında Haydat (ermənilərin davası)”¹ əsərlərində Dağlıq Qarabağ problemini yaradan süni səbəblərə və Ermənistanın irticaçı siyasətinə toxunulur. Bu tədqiqatlar içərisində son dövrlərdə nəşr olunan “Karabağ savaşı: siyasi-hükuki-ekonomik analiz” kitabı (2008) problemlərin qoyuluşu, faktik bazası və nəticələrilə diqqəti cəlb edir.² Dörd bölmədən ibarət olan bu kitabda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixinə nəzər salınmış, münaqişənin siyasi və hüquqi tərəfləri, insan haqları baxımından təhlili, Qarabağın iqtisadiyyatı və müharibənin iqtisadi təsiri kimi problem araşdırılmışdır.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri, ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, Rusiyanın münaqişənin həllindəki rolu və b. məsələlər Rusiya tarixşünaslığında da əks olunmuşdur. Bu məsələlər üzrə S.Qlinka, V.Veliçko, N.Şavrov, V.Qurkoviç, V.Kazimirov və b. müəlliflərin əsərlərindən istifadə edilmişdir.³

Dissertasiya işində ABŞ müəlliflərindən T.Svietoxovski, J. və K.Makkartilər, S.Uimz və b. əsərlərinə də yer verilmişdir⁴. Tanınmış Amerika alimi Z.Bjezinskinin kitabında böyük dövlətlərin region maraqları təhlil edilmiş, maraqlı mülahizələr söylənilmişdir⁵.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri, onun mərhələləri, müasir vəziyyətinə dair Ermənistanda və sərhədlərindən kənarda erməni müəllifləri tərəfindən xeyli kitablar, məqalələr nəşr etdirilmişdir. Bu kitab və məqalələrdə münaqişənin tarixi təhrif edilmiş,

¹ Gül N. 21.Yüzyilin Başlanğıcında Haydat (ermənilərin davası) // Avrasiya dosyası. Ankara, 2001, sayı 2, s. 25-28.

² Karabağ savaşı: siyasi-hukuki-ekonomik analiz / O.N.Aras [et al.]; ed. O.N.Aras. Bakü, 2008.

³ Глинка С. Описание переселения армян азербайджанских в пределах России. Баку, 1990; Величко В. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990; Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб, 1911; Гурко-Кряжин В. Армянский вопрос. Баку, 1990; Казимиров В.Н. Мир Карабаху: посредничество России в урегулировании нагорно-карабахского конфликта. М., 2009.

⁴ Светоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. // «Хазар», 1990, № 3, с. 46; Маккарти Д., Маккарти К. Тюрки и армяне: Руководство по армянскому вопросу (перевод с англ.). Баку, 1996.; Səmyuel A. Uimz. Ermənistan - terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları. I cild. Bakı, 2004.

⁵ Бжезински З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М., 2003.

əsas diqqət ermənilərin mənafeələrinin təbliğinə yönəldilmişdir. İşdə erməni müəlliflərinin əsərləri də nəzərə alınmış¹ və tənqidi şəkildə istifadə olunmuşdur.

Beləliklə, dissertasiya işinin mövzusunun öyrənilməsi səviyyəsindən aydın olur ki, onun bəzi məsələlərinin tədqiqat obyektı olmasına baxmayaraq kompleks şəkildə araşdırılmamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi və geosiyasi köklərini, mahiyyətini, xarakterini, münaqişənin həlli məsələsində beynəlxalq təşkilatların və böyük dövlətlərin – ABŞ, RF və Fransanın da daxil olduğu ATƏT-in Minsk qurupunun fəaliyyətini öyrənmək və əldə edilən nəticələri qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bu isə öz növbəsində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini zəruri edir:

- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri, mərhələləri və mahiyyətini araşdırmaq;

- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına ərazi iddiaları, deportasiya, etnik təmizləmə, soyqırımı siyasətindən qaynaqlandığını göstərmək;

- Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk dövründə xarici siyasətdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair fəaliyyəti araşdırmaq;

- Heydər Əliyevin xarici siyasət konsepsiyasında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlledici yer tutmasını göstərmək;

¹ Парсамян В. История армянского народа 1801-1900 г. Кн.1, Ереван, 1997, с. 88; Качазнуни О. Дашнакцутюн больше нечего делать. Баку, 1990; Мясникян А. Избранные произведения. Ереван, 1965; Микоян А. Дорогой борьбы. Кн.1, М., 1971; Галоян Г. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье. Ереван, 1969; Ханджян А. Основные задачи нашей идеологической борьбы. Ереван, 1933; Агаян Ц. Победа советской власти и возрождение армянского народа. М., 1981; Hovannissian R. The republik of Armenia. Los Anjelos. vol. 2, p. 450; Оганесян Н. Нагорно-Карабахский конфликт и варианты его решения // Этнополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения. Колледж Парк, Мериленд., США, 1997; Осканян В. Государства старые и новые: меняющиеся парадигмы и нелегкий путь к миру в Нагорно Карабахе, 17 Accord, 2005, с. 20-21; Саркисян М. Внешняя политика Армении. Ереван, 1998.

- Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə diplomatik fəaliyyətin əsas istiqamətlərini araşdırmaq;

- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsində Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqe tutmasını, beynəlxalq hüquq normalarını inkar etməsini, regionun siyasi və iqtisadi inteqrasiya proseslərinə mane olmasını tarixi faktlarla şərh etmək və buna qarşı görülmüş beynəlxalq tədbirləri göstərmək;

- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin regional güc mərkəzlərinin siyasətində yerini müəyyənləşdirmək;

- Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü prosesdə Rusiya Federasiyasının siyasi-hərbi dairələrinin iştirakını, Türkiyənin münaqişənin nizamlanması prosesində yeri və rolunu, eləcə də İranın mövqeyini müəyyənləşdirmək və təhlil etmək.

- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində BMT-nin münaqişə ilə bağlı siyasi, hüquqi tənzimləmə fəaliyyətini, qəbul etdiyi qərarlarını təhlil etmək və bunun sülh danışıqlarında rolunu müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində beynəlxalq təşkilatlardan biri olan, eyni zamanda münaqişənin həlli ilə bilavasitə məşğul olan ATƏT-in fəaliyyətini təhlil etmək;

- Avropa Şurası, Avropa Birliyi və İKT-nin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması prosesində iştirakını şərh etmək və ümumiləşdirmələr aparmaq;

- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı dünyanın bir sıra dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatlarının ikili standartlar mövqeyindən çıxış etməsinin mahiyyəti və nəticələrini araşdırmaq və i.a.

Tədqiqatın mənbə bazası. Dissertasiya işində qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə nail olmaq üçün geniş mənbə bazası yaradılmışdır. Dissertasiya işinin mənbə bazası içərisində ilk yerdə ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinə, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair çıxışları, nitqləri, bəyanatları, müsahibələri, məktub, məruzə və b. sənədləri tutur. Bütün bu sənədlər xronoloji ardıcılıqla “Müstəqilliyimiz əbədidir” adlı fundamental çoxcildlikdə (buraxılışa məsul akademik R.Ə.Mehdiyevdir) nəşr edilmişdir. Hələlik bu nəşrin 1993-cü ilin iyun ayından 2000-ci ilin iyul ayına qədər

olan dövrü əhatə edən iyirmi səkkiz kitabı işıq üzü görmüşdür. Heydər Əliyevin dissertasiya mövzusu üzrə hər bir çıxış, nitq və s. materialları xronoloji-problem istiqamətində sistemləşdirilmiş və tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu materiallar içərisində Heydər Əliyevin 23-24 fevral 2001-ci ildə Dağlıq Qarabağ probleminə dair Milli Məclisdə keçirilən müzakirələrdə çıxışı xüsusi yer tutur. Heydər Əliyev böyük dövlət adamına və dahi şəxsiyyətə məxsus müdrikliklə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixini, mahiyyətini, onun həlli sahəsində görülən işləri ümumiləşdirmiş, perspektiv üçün böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan baxışlarını ifadə etmişdir. Heydər Əliyevin xarici siyasət xəttinə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair sənəd və materiallar, onların tematik topluları da nəşr edilmişdir ki, tədqiqat zamanı onlar da nəzərə alınmışdır.

“Azərbaycan beynəlxalq aləmdə” nəşrində¹ rəsmi dövlət agentliyi olan AzərTacın materiallarından istifadə edilərək Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə təmsil olunmasına dair materiallar toplanmışdır. Bu materiallar, əsasən, Heydər Əliyevin 2001-ci ildəki xarici səfərlərinə həsr edilmişdir. Kitabda Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, dövlət müstəqilliyinin əbədi və dönməzliyinin təmin edilməsilə bağlı olan Dağlıq Qarabağ probleminin həlli yolunda gördüyü işlər işıqlandırılmışdır. Ümummilli liderin müxtəlif səviyyələrdə keçirilmiş ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlarında, ATƏT-in sədrləri, Minsk qrupuna daxil olan ABŞ, Fransa, Rusiyadan olan həmsədrləri, habelə bir çox başqa dövlət xadimləri ilə görüşlərində, digər rəsmi danışıqlarında Dağlıq Qarabağ probleminin prioritet məsələ kimi ön sırada durmasına dair materiallar toplanmışdır.

¹ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I cild, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar / tərt. müə. E.İ.Abdullayev, F.İ.Muradov. cc. I-VII. Bakı, 1996-2002.

Heydər Əliyev siyasi kursunu uğurla davam etdirən və onu daha da zənginləşdirən İlham Əliyevin Avropa Şurası Parlament Assambleyasında, Baş nazir vəzifəsində və prezidentlik dövründə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli sahəsindəki gərgin işinə dair sənədlər də dissertasiyanın mənbə bazasında xüsusi yer tutur.¹

Dissertasiya işinin mənbə bazasının başlıca qruplarından biri nəşri Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən Azərbaycanın xarici siyasətinə dair sənədlər məcmuəsidir.² Sənədlər məcmuəsi illər üzrə çap olunduğundan hər bir ilə dair (2004; 2005; 2006; 2007 və 2008-ci illər) bütövlükdə xarici siyasət, o cümlədən xarici siyasət xəttində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair mühüm sənəd və materiallarla tanış olmaq mümkündür. Hər bir ilə dair sənədlər məcmuəsinin müqəddiməsində görülən işlər qısa şəkildə təhlil edilmiş, nailiyyət və uğurlar müəyyənləşdirilmişdir. Bütün müqəddimələrdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair sənəd və materialların təhlilinə xüsusi yer verilmişdir. Beləliklə, Azərbaycanın xarici siyasətinə dair fundamental sənədlər məcmuəsi problemin hərtərəfli öyrənilməsində, onun tarixi xronologiyasının müəyyənləşdirilməsində əvəzsiz rol oynayır. Bununla birgə işdə Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin cari arxiv materiallarından da istifadə

¹ Azərbaycan 2003: İnkişaf strategiyasında yeni mərhələ. Bakı, 2005; Azərbaycanın baş naziri İlham Əliyevin Türkiyəyə işgüzar səfəri zamanı çıxışı // Dırçəliş – XXI əsr, 2003, № 67-68, s. 60; Əliyev İ.H. Azərbaycan-Amerika strateji əməkdaşlığının üfüqləri // Dırçəliş – XXI əsr, 1998, № 3-4, s. 32-34; Əliyev İ.H. Mən istənilən səviyyədə istənilən mübarizəyə hazırım. Bakı, 2001; AŞ PA sədrinin müavini və büro üzvü İlham Əliyevin çıxışı // Dırçəliş – XXI əsr, 2003, № 64, s. 29-31; Əliyev İ.H. Qafqaz bütün hərbi bazalardan azad olmalıdır (23 yanvar 2004-cü il “Fıqaro” qəzetinə verdiyi müsahibə) // Dırçəliş – XXI əsr, 2004, № 71, s. 5-8; Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin Fransa Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutunda görüşü // Dırçəliş – XXI əsr, 2004, № 71, s. 15-28; Алиев И. Каспийский нефть Азербайджана. М., 2003.

² Azərbaycanın xarici siyasəti: 2004, sənədlər məcmuəsi / Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi; red. heyəti: E.M.Məmmədyarov, B.K.Həsənov. I-II hissələr. Bakı, 2009; Azərbaycanın xarici siyasəti: 2005, sənədlər məcmuəsi. Bakı, 2009; Azərbaycanın xarici siyasəti: 2006, sənədlər məcmuəsi. Bakı, 2008-2009; Azərbaycanın xarici siyasəti: 2007, sənədlər məcmuəsi. Bakı, 2008-2009; Azərbaycanın xarici siyasəti: 2008, sənədlər məcmuəsi. Bakı, 2009.

edilmişdir¹. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin müxtəlif aspektlərinin işıqlandırılması üçün Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin nəşr etdirdiyi “Diplomatiya aləmi” jurnalında dərc olunmuş rəsmi sənədlər və arxiv materialları da elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir.

Beynəlxalq hüquqi sənədlər, hüquqi-normativ aktlar, ikitərəfli münasibətlərə dair sənəd və materiallar toplusu, beynəlxalq təşkilatların və eləcə də BMT-nin sənədləri,² o cümlədən Baş Assambleyanın, Təhlükəsizlik Şurasının, beynəlxalq hüquq komissiyasının, insan hüquqları komissiyasının, insan hüquqları üzrə ümumdünya konfederasiyasının rəsmi sənədləri, həmçinin ATƏT-in sənədləri, Avropa İttifaqının sənədləri, Avropa Şurasının sənədləri, müqavilələr, saziş, deklarasiyalar, bir sıra dövlətlərin rəsmi şəxslərinin dövrü mətbuatda çap edilən məruzə, çıxış, müsahibələri və s. işin mənbələri içərisində mühüm yer tutur.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə və onun nizama salınması ilə birbaşa məşğul olan ATƏT-in Minsk qrupunun rəsmi sənədləri (bəyanat və s.) əsərin yazılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan, vaxtilə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri olmuş Con Mareskanın müsahibələri³ daha diqqətəlayiqdir.

Tədqiqat zamanı BMT-nin və AŞ-nın nizamnamələrindən,⁴ ATƏT-in “Helsinki aktı” (1975-ci il),⁵ “Paris xartiyası” (1990-cı il),⁶ “İstanbul xartiyası” (1999-cu il),⁷ NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı⁸ kimi sənədlərdən də istifadə olunmuşdur.

Problemin tədqiq olunmasında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasında əsas rol oynayan beynəlxalq

¹ Azərbaycan Respublikasının XİN-in cari arxivi (burada və sonra arxivlərin müvafiq fondlarına istinad mətndə verilib); Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin ABŞ, Kanada və Avropa ölkələri idarəsinin cari arxivi.

² Права человека и судопроизводства. Собрание международных документов. Вена–Варшава, 1995.

³ Maresca C. Agony of indifference in Nagorni-Karabakh // The Christian Science Monitor, 27 iyun 1999.

⁴ Устав Организации Объединенных Наций и статус Международного Суда. Департамент общественной информации ООН. Нью-Йорк, 1993.

⁵ Заключительный Акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. Хельсинки, 30 июля – 1 августа 1975 г. М., 1987.

⁶ www.osce.org/documents/mcs/1990/11/4045/ru.pdf

⁷ Станбульский документ 1999 года. Станбул, 1999.

⁸ NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq: çərçivə sənədi, Brüssel, 10-11 may 1994.

təşkilatlardan biri kimi ATƏT-in Lissabon sammitinə, sammitdə Azərbaycan diplomatiyasının qazandığı uğurlara həsr edilmiş “Lissabon Sammiti - 96” adlı kitab (1999) da istifadə edilmiş mənbələr sırasına daxildir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi, mərhələləri və s. bu kimi məsələləri əks etdirən sənəd və materiallar toplusu¹ da mənbə bazası içərisində xüsusi yer tutur.

Beynəlxalq münasibətlərə dair Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrin mətbuat orqanlarında, internet səhifələrində işıq üzü görmüş siyasi, tarixi, nəzəri və hüquqi materiallardan əsərin yazılmasında geniş istifadə olunmuşdur.

Dövri mətbuatdakı rəsmi xəbərlər, informasiya agentliklərinin elektron poçtundakı materiallar və digər kütləvi informasiya vasitələrinin mühüm məlumatları əsərin mənbə bazasının tərkib hissələrindəndir. Azərbaycan Respublikasının “Azərbaycan”, “Xalq” qəzeti, “Respublika”, “Yeni Azərbaycan”, “EXO”, “Zerkalo”, həmçinin Rusiyanın “İzvestiya”, “Nezavisimaya qazeta”, ABŞ-ın “Vaşinqton post”, “Nyu-York tayms”, Türkiyənin “Milliyyət”, “Sabah” və s. dövrü nəşrlərində də müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını analiz və sintez, ümumiləşdirmə, induksiya və deduksiya, tarixilik, müqayisəli və sistemli təhlil metodları təşkil etmişdir.

Tədqiqat zamanı Azərbaycan dilində olanlarla yanaşı, türk, rus və ingilis dillərində olan çoxsaylı mənbələrdən tənqidi yanaşma və təhlil etmə üsulları ilə istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində yeri kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;

¹ Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. Баку, 1998; Nərimanov N. Məktublər və Qarabağ məsələsinə dair sənədlər. Bakı: Nurlan, 2002, 104 s.; К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР. 1918-1925 (Документы и материалы). Баку, 1989; События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов). Баку, 1989; Нагорный Карабах: разум победы. Документы и материалы. Баку, 1989; Dağlıq Qarabağ: zəka qalib gələcək. Sənədlər və materiallar. Bakı, 1999; Армяно-русские отношения. Сб. документов, т. 3, Ереван, 1978.

- Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərinə dair fikir və ideyalarının, eləcə də həyata keçirdiyi fəaliyyət proqramının əhəmiyyəti araşdırılmışdır;

- Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq nizamlanması prosesində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri işıqlandırılmışdır;

- Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair fəaliyyətin prioritet yer tutduğu göstərilmişdir;

- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə beynəlxalq təhlükəsizlik, hüquqi tənzimləmə və ədalət prinsipləri əsasında baxılmışdır;

- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranma səbəblərinin, eləcə də ermənilərin ərazi iddiaları, etnik təmizləmə və dövlət separatizmi siyasətinin araşdırılması, “Dağlıq Qarabağ problemi”nin mahiyyətinin açıqlanması ilə Ermənistanın fəaliyyətinin işğalçılıq mahiyyəti sübut edilmişdir;

- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq problemə çevrilməsi prosesi aydınlaşdırılmışdır;

- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin regional güc mərkəzlərinin siyasətində yeri müəyyənləşdirilmişdir;

- Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və bu prosesdə Rusiya amilinin, münaqişənin nizamlanması prosesində Türkiyənin yeri və rolunun, eləcə də İranın münasibətləri təhlil edilmişdir;

- BMT-nin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı siyasi, hüquqi tənzimləmə fəaliyyəti araşdırılmışdır;

- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllində beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən münaqişənin həlli ilə bilavasitə məşğul olan ATƏT və onun Minisk qrupunun vasitəçilik fəaliyyəti hərtərəfli öyrənilmişdir;

- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə ATƏT-in sammitlərinin nəticələri və yekunları təhlil edilmişdir;

- Avropa Şurası, Avropa Birliyi və İKT-nin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması prosesində iştirakı öyrənilmişdir və s.

Dissertasiya işinin elmi və əməli əhəmiyyəti. Tədqiqatın mövzusu üzrə əldə edilmiş nəticələr Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ

münaqişəsi üzrə hərtərəfli ümumiləşdirmələrə, dünya üzrə müvafiq problemə dair tarixi-müqayisələr aparmağa imkan verir. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələrindən beynəlxalq münasibətlər tarixinə və siyasi elmlərə dair tədqiqat işlərinin yazılmasında, beynəlxalq əlaqələr tarixinə və siyasi elmlərə dair dərslik, dərs vəsaiti və digər ümumiləşdirilmiş əsərlərin hazırlanmasında, elmi pedoqoji fəaliyyətdə, ali və orta ixtisas məktəblərinin müvafiq fakültələrində xüsusi kursların oxunmasında, seminarların keçirilməsində və buraxılış işlərinin yazılmasında, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi sistemində istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər şöbəsində dəvət olunmuş mütəxəssislərin də iştirakı ilə 27 dekabr 2009-cu il tarixində müzakirə edilmiş və müdafiəyə təqdim olunmuşdur. Tədqiqatın əsas elmi nəticələri və məzmunu dissertantın monoqrafiya və elmi məqalələrində əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və elmi əhəmiyyəti əsaslandırılmış, xronoloji çərçivəsi göstərilmiş, mövzunun öyrənilmə səviyyəsi hərtərəfli araşdırılmış, mənbə bazası təhlil edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası müəyyənləşdirilmiş, elmi yenilikləri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh olunmuşdur.

Dissertasiyanın “**Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin ilk dövründə**” adlı birinci fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. “**Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri və mahiyyəti**” adlanan birinci yarım fəsildə münaqişənin əsasında ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, etnik-sosial və dini düşmənçilik amillərinin dayanması göstərilmiş, onun mərhələləri müəyyənləşdirilmişdir. Burada rus çarı I Pyotrun (1689-1725) erməniləri Azərbaycan torpaqlarına köçürmə siyasəti mühüm yer tutur. I Pyotrun erməni xalqına 1724-cü il 10 noyabr tarixli fərmanında onların Xəzərsahili torpaqlarda məskunlaşdırılması nəzərdə

tutulurdu.¹ II Yekaterina dövründə isə Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq planı hazırlanmışdı.² Lakin Azərbaycan torpaqlarının erməniləşdirilməsi siyasətinə XIX əsrin əvvəlləri, xüsusilə 1804-1813 və 1826-1828-ci illər rus-İran müharibələri ciddi təkan verdi. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsilə ermənilərin Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ, İrəvan və b. bölgələrində yerləşdirilməsi kütləvi hal aldı. 1829-cu il Ədirnə müqaviləsindən sonra Osmanlı imperiyasından da ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi başladı.³ Beləliklə, qısa bir dövr ərzində İrəvandan 8 mindən çox ailə (40 min nəfər), Osmanlı imperiyasından isə 14 min erməni ailəsi (84 min 600 nəfər) Azərbaycan torpaqlarına köçürüldü.⁴ Çar hökumətinin siyasəti nəticəsində ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi sonralar da sistemli şəkildə davam etdirildi.

Ermənilər onlar üçün çar hökumətinin yaratdığı imtiyazlı şəraitdən istifadə edərək 1828-1905-ci illərdə Cənubi Qafqaz həyatının bütün sahələrində möhkəmləndilər, hərbi-siyasi cəhətdən təşkilatlandılar və azərbaycanlılara qarşı soyqırımına başladılar.⁵ İşdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı 1905-1906-cı illərdəki soyqırımını ətraflı təhlil edilir. 1918-ci ilin martında azərbaycanlıların soyqırımının yeni mərhələsi başlayır.⁶ 1918-ci ilin mayında tarixi etnik Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövləti yaradıldıqdan sonra ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını dövlət siyasətinə çevrilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ermənistanın ərazi iddialarına və onun Qarabağa qarşı təcavüzkarlıq fəaliyyətinə qarşı ardıcıl mübarizə aparır. 1919-cu ilin yanvarında Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarının müvəqqəti general qubernatorluğu

¹ Эзов Г. Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб., 1898, с. 392-397.

² Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, 2007.

³ Türkmənçay və Ədirnə müqavilələri haqqında bax: Договоры России с Востоком политические и торговые. Собрал и издал Т.Юзефович. СПб., 1869.

⁴ Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределах России. Баку, 1990; Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб., 1911.

⁵ Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: real tarix, faktar, cənədlər. Bakı, 2005.

⁶ Paşayev A. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materialları əsasında). DDA. Bakı, 2008; Azərbaycan belgelerinde ermeni sorunu (1918-1920). Ankara, 2001.

yaradılır.¹ Dissertasiyada general qubernator X.P.Sultanovun fəaliyyəti hərtərəfli araşdırılır. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda, sonra isə Ermənistanda (1920, noyabr) sovet hakimiyyətinin qurulmasına, hər iki dövlətin ZSFSR tərkibində SSRİ-yə daxil olmasına baxmayaraq ermənilər Azərbaycana ərazi iddialarından əl çəkmir. 1923-cü ilin iyulunda Mərkəzin yaxından iştirakı ilə Azərbaycan tərkibində Dağlıq Qarabağın muxtariyyətə təşkil edilməsi həyata keçirilir.² Həmin vaxtdan başlayaraq DQMV erməni separatçılığının mərkəzi olur. Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılar isə faktik olaraq Azərbaycana təsir vasitəsinə çevrilir. 1945-ci ildə Dağlıq Qarabağa iddiasını reallaşdırma bilməyən Ermənistan oradan azərbaycanlıların deportasiyasına nail olur. 18 dekabr 1997-ci il tarixli Prezident fərmanında deyildiyi kimi “SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur”.³ Bundan sonra da Ermənistanın Azərbaycana, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa qarşı ərazi iddiaları və separatçılıq fəaliyyətini qızıqdırması davam etmiş, 1987-ci ildən təcavüzkar xarakter almağa başlamışdı. Dissertasiya işində Ermənistanın və onun dəstəklədiyi DQMV ermənilərinin Azərbaycana qarşı açıq hal alan düşmənçilik fəaliyyətinin 1988-ci ilin fevralından Dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi və SSRİ-nin dağılmasınadək olan dövrünün xarakteristikası verilir, həmin vaxtdan keyfiyyətə yeni mərhələyə keçdiyi göstərilir.⁴

Birinci fəslin ikinci yarımfəslə **“Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi müstəqilliyin ilk dövründə”** adlanır. Müstəqilliyin ilk dövrü (1991-1993-cü illər) bütövlükdə Azərbaycan üçün, eləcə də onun xarici siyasəti üçün mürəkkəb dövr oldu. Ə.Həsənov Azərbaycanın xarici siyasət tarixinin bu dövründən bəhs edərkən yazmışdır: “1991-ci ildə və 1992-ci ilin birinci yarısında Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin

¹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.). Законодательные акты. Сб.док. Баку, 1998, с. 261.

² К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925 (Док. и мат.). Баку, 1989.

³ “Azərbaycan” qəzeti, 1997, 19 dekabr.

⁴ Нагорный Карабах: разум победит. Док. и мат. Баку, 1989; Исмаилов М. Правда об армянской агрессии. Баку, 1996; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995 və b.

əsasını Rusiya – Azərbaycan əlaqələri və bütövlükdə yalnız Rusiyaya meyillik strategiyası təşkil edirdi... Azərbaycanın bəhs etdiyimiz dövrdə bütövlükdə Rusiya prizması və mövqeyi üzərində qurulan xarici siyasəti çətin ki, müstəqil dövlətin xarici siyasət kursu kimi qiymətləndirilsin”.¹ Müəllif 1992-ci ilin martından 1993-cü ilin iyun ayına qədərki müddəti də ayrı bir dövr kimi qeyd edir və onu belə səciyyələndirir: “yeni hakimiyyət xarici siyasət sahəsində dövlətin qarşısında duran strateji məqsədlərə nail olmaq baxımından A.Mütəllibov dövründən uzağa gedə bilmədi...”.² Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətindəki bu vəziyyət onun qarşısında duran ən əsas problemə – Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə fəaliyyətə də təsir göstərirdi. İşdə 1991-1993-cü illərdə Ermənistanın Dağlıq Qarabağın separatçı qüvvələri ilə birlikdə Azərbaycana qarşı terror və təcavüzkarlıq aktları sistemləşdirilmiş, xronoloji ardıcılıqla şərh edilmişdir. Onların sırasında 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə törədilmiş Xocalı soyqırımını xüsusi qeyd edilir.³ Heydər Əliyev Xocalı soyqırımını haqqında demişdir ki, bu qəddar və amansız soyqırımını aktı insanlıq tarixinə ən dəhşətli kütləvi terror aktlarından biri kimi daxil oldu.

Ermənilər təcavüzkarlıq siyasətini davam etdirərək 1992-ci ilin mayında Şuşa və Laçını işğal etdilər, 1993-cü ilin aprelində isə Kəlbəcər rayonu ermənilər tərəfindən ələ keçirildi. İşdə qeyd olunur ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün getdikcə genişləndiyi və gələcək hərbi əməliyyatlar üçün meydan hazırladığı bu dövrdə dövlətin xarici siyasət xətti bu situasiyaya istənilən reaksiya verə bilmədi və hadisələrin arxasınca getməli oldu. 1992-ci ilin yanvarında RF və ABŞ prezidentləri münaqişə barədə birgə bəyanat verdilər, sənəddə döyüş bölgəsində hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması, Münaqişənin sülh yolu ilə aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlər görülməsi təklif olunurdu. 1992-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan və Ermənistan eyni vaxtda ATƏT üzvlüyünə qəbul edildi. Beləliklə, münaqişənin həllinə dair məsələ beynəlxalq təşkilatların da diqqət mərkəzinə keçdi. 1992-ci ilin martında ATƏT-in

¹ Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, 1998, s. 17-18.

² yenə orada, s. 19.

³ Məmmədova H.Ə. Xocalı: Əhəmiyyətli, Əhəmiyyətli. Bakı, 2003; Xocalı soyqırımını bəhs edən tarixində aqır bir cinayət kimi qalacaq // “Azərbaycan” qəzeti, 1996, 27 fevral; Xocalı soyqırımını – 1992 (sənədlər, faktlarda və mətbuatda). Bakı, 2006 və b.

Minsk qrupu yaradıldı.¹ Hələ ATƏT-in münaqişənin həlli ilə bağlı vasitəçilik missiyasını öz üzərinə götürməsindən əvvəl bəzi dövlətlər bu istiqamətdə müəyyən işlər görülməsinə təşəbbüs göstərmişdilər. Belə ki, Qazaxıstanın təşəbbüsü ilə 1990-cı ildə Jeleznovodskda keçirilən görüşdə bəyannamə imzalanmışdı. Qazaxıstanın təşəbbüsü ilə növbəti görüş 1992-ci ilin avqustunda baş tutdu. 1992-ci ilin oktyabrında RF ilə Azərbaycan arasındakı rəsmi görüş zamanı da Dağlıq Qarabağda vəziyyətin normalaşdırılması diqqət mərkəzində olmuşdu. Oktyabrın 30-31-də Ankarada keçirilən türk dövlət başçılarının zirvə toplantısında da Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ciddi müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Lakin Azərbaycan hökuməti xarici siyasət xəttində kifayət qədər məqsədyönlü və müvafiq addımlar atıb bilmədi. 1992-ci il oktyabrın 24-də ABŞ konqresinin Azadlığı müdafiə aktına 907-ci düzəlişi qəbul etməsi ermənilərin mövqeyini daha da gücləndirdi. Onların işğalçılıq fəaliyyəti genişləndi. Yalnız Kəlbəcərin işğalı beynəlxalq ictimaiyyəti, xüsusilə BMT Təhlükəsizlik Şurasını fəallaşdırdı. 1993-cü il aprelin 30-da 822 sayılı qətnamə qəbul edildi. Lakin Azərbaycan hökuməti bu qətnamədən yararlanıb bilmədi.

1993-cü ilin iyununda Azərbaycanda siyasi böhranın yaranmasında xarici siyasətdəki uğursuzluq da müəyyən rol oynadı. Yalnız xalqın təkidli tələbi ilə Heydər Əliyevin yenidən Azərbaycanda hakimiyyətə qayıtması ölkəni xarici siyasətdəki uğursuzluqdan da xilas edə bildi.²

Dissertasiyanın **“Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti yeni mərhələdə. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi xarici siyasətin əsas istiqaməti kimi”** adlanan ikinci fəslə iki yarım fəsilədən ibarətdir. **“Azərbaycan Respublikasının yeni xarici siyasət konsepsiyası: başlıca prioritet və perspektivləri”** adlı birinci yarım fəsildə ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda yenidən hakimiyyətə qayıdırdıqdan sonra xarici siyasət xəttində baş verən əsaslı dəyişikliklər xarakterizə olunur. İnkişaf etməkdə və möhkəmlənməkdə olan Azərbaycan Respublikasının³ region dövlətləri ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan ikitərəfli münasibətlər qaydaya salındı. Rusiya Federasiyası ilə

¹ Первая дополнительная встреча Совета ОБСЕ, Хелсинки, 24 марта 1992 года // Мамедов И., Мусаев Т. Армяно-Азербайджанский конфликт. История, право, посредничество. Баку, 2008, с. 152-153.

² Əliyev H. Qayıdış. 1990-1993. Bakı, 1996; Qətiyyətin təntənəsi. Sənədlərin xronika. Bakı, 1995.

³ Heydər Əliyevin dövründə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas göstəriciləri haqqında. Bax: xalqa həsr olunan illər. Statistik məlumat. Bakı, 2003.

əlaqələr xarici siyasət xəttində müstəqil bir istiqamət kimi həyata keçirilməyə başladı. 1993-cü il sentyabrın 6-da Heydər Əliyev Moskvada Rusiya prezidenti B.Yeltsin və ölkənin başqa rəhbər şəxsləri ilə görüşüb iki dövlət arasındakı münasibətlərin yaxşılaşdırılması məsələlərini müzakirə etdi.¹ Sentyabrın 24-də isə Azərbaycan MDB-yə daxil oldu. Yeni iqtisadi və siyasi şəraitə uyğun ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr yaratmaq məqsədilə digər MDB dövlətləri – Ukrayna, Belarusiya, Gürcüstan, Moldova və Mərkəzi Asiya respublikaları ilə münasibətlər köklü şəkildə yenidən quruldu.

Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərdən biri də Qafqaz bölgəsinin dövlətləri və xalqları ilə mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılması oldu. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və ilhaqı məqsədilə başladığı müharibədə 1994-cü ildə əldə olunan atəşkəs də ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən xarici siyasət nəticəsində mümkün oldu. 1996-cı il martın 8-də Heydər Əliyev Gürcüstana rəsmi səfər etdi. Tbilisidə Azərbaycanla Gürcüstan arasında “Qafqaz bölgəsində sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında” Bəyannamə imzalandı. Bu, Azərbaycan Respublikasının Qafqazda həyata keçirdiyi xarici siyasətin mühüm uğuru idi. Tbilisidə imzalanmış Bəyannamə “Ümumi Qafqaz evi” ideyasının əməli olaraq həyata keçirilməsinin başlanğıcını qoydu.

Azərbaycanın xarici siyasət xəttində dost və qardaş Türkiyə Respublikası ilə münasibətlərin normal, sivil, qarşılıqlı faydalı iqtisadi-siyasi əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq müstəvisinə keçirilməsi üçün də çox ciddi, məqsədyönlü iş aparıldı və tezliklə müsbət nəticələrə nail olundu. Hər şeydən əvvəl region dövlətlərini və beynəlxalq qurumları iki ölkə arasındakı münasibətlərin əvvəlki dövrdə olduğu kimi etnik amillər əsasında deyil, iki müstəqil dövlətin beynəlxalq birgə yaşayış normalarına söykənən qarşılıqlı mənafeyi üzərində qurulduğuna inandırmaq lazım idi və bu, Heydər Əliyev siyasətinin gücü ilə mümkün oldu. Bu isə öz növbəsində Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sisteminə daha uğurlu inteqrasiyasına əlverişli imkanlar açdı. 1993-cü ilin sonu-1994-cü ilin əvvəllərində də münasibətlərdə dönüş yaradıldı.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri də Qərbin və Şərqi aparıcı ölkələri ilə münasibətlərin tənzimlənməsindən, həmin ölkələrlə əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasından ibarət idi. 1993-cü ilin axırlarından başlayaraq Şərqi-Qərb, həmçinin də region ölkələri ilə

¹ Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab, Bakı, 1998.

münasibətləri sistemli xarici siyasət kursu səviyyəsinə qaldırmaq taktikası qəbul edildi.¹

Heydər Əliyevin diplomatiyası beynəlxalq və regional təşkilatlarla sıx əlaqələr yaratmaq, beynəlxalq hüquq normaları və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsipləri ilə tənzimlənən böyük dünya siyasətinə qoşulmaq sahəsində də mühüm işlər gördü.² BMT, Avropa Birliyi, Avropa Şurası, ATƏT, MDB, İKT, EKO, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər beynəlxalq və regional təşkilatlarla sıx inteqrasiyanın, hərtərəfli münasibətlər qurulmasının yeni yolları və vasitələri müəyyənləşdirildi və həyata keçirildi.

Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də terrorizmə qarşı mübarizədə beynəlxalq proseslərə qoşulmaq və ABŞ-ın təşkil etdiyi antiterror koalisiyasında iştirak etməkdən ibarət oldu. Erməni separatizmi və terrorizmi ilə qarşılaşan, erməni terrorizminin³ daimi hədəfinə çevrilən Azərbaycan belə problemlərin aradan qaldırılmasına dair məsələləri öz xarici siyasətinin diqqət mərkəzində saxladığını bir daha bəyan etdi. Heydər Əliyev erməni terrorizminin Azərbaycana və regional təhlükəsizliyə vurduğu ağır zərbələr barədə həqiqətləri BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa Birliyi və b. beynəlxalq təşkilatların yüksək kürsüsündən dünya ictimaiyyətinə çatdırdı, Azərbaycan dövlətinin terrorun hər cür təzahürünə qarşı beynəlxalq əməkdaşlığa daim hazır olduğunu dəfələrlə bəyan etdi, bütün bunların Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində öz aktuallığını saxlayan prioritet məsələlərdən olduğunu göstərdi.

Dissertasiya işində göstərilir ki, Azərbaycanın cəlb olunduğu ədalətsiz müharibədən çıxmaq, Ermənistanın təcavüzünü dəf etmək, respublikanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək və işğalçıları ölkə ərazisindən çıxarmaq uğrunda mübarizə xarici siyasətin əsas məsələsi olmaqla birgə, onun bütün istiqamətlərində də həlledici yer tutur.

“Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli müasir xarici siyasət xəttində: ənənə və varislik” adlı ikinci yarımfəsilin əsas ideyası Heydər Əliyevin yaratdığı fundamental konsepsiya və onun Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilməsinin göstərilməsindən ibarətdir. Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, Heydər Əliyevin Azərbaycanda

¹ Azərbaycan respublikası. 1991-2001. Bakı, 2001, s. 247-253.

² Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, 2002.

³ Файгл Э. Правда о терроре. Армянский терроризм – истоки и причины. Баку, 2000; Səmyuel A.Uimz. Ermənistan-terrorçu “xristian” ölkənin gizliyyətləri. Bakı, 2004.

hakimiyyətə tarixi qayıdışı ilə xarici siyasət xətti fəallaşdırıldı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, dövlət müstəqilliyinin əbədi və dönməzliyinin təmin edilməsi ilə balğı olan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolunda gərgin mübarizəyə başlayan Heydər Əliyev ikitərəfli görüşlərdə, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini ön sıraya çıxarmağa nail oldu. Dissertasiya işində Heydər Əliyevin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair gərgin fəaliyyəti hərtərəfli şəkildə tədqiq olunur. Atəşkəsin imzalanması ilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə diplomatik fəaliyyətin yeni müstəviyə keçdiyi qeyd olunur. Bütün hallarda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi xətti davam etdirildi. BMT-nin Baş katibi 1994-cü il oktyabrın 28-dən noyabrın 1-dək Cənubi Qafqaz respublikalarında səfərdə olarkən Bakıda Heydər Əliyevlə görüşü zamanı bu baxışı təsdiq etmiş, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasının BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsi və altı bəyanatı əsasında müəyyənlanmış dörd əsas prinsip (Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü; Azərbaycan sərhədlərinin toxunulmazlığı; torpaq zəbt etmək məqsədilə zor işlətməyin yolverilməzliyi; işğal olunmuş bütün torpaqlardan qoşunların qeyd-şərtsiz və təcili olaraq çıxarılması) üzərində qurulduğunu bildirmişdi. Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli zamanı bu prinsiplərin həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə daim diqqət yetirmişdi. Dissertasiya işində bu sahədəki problem və çətinliklərdən də bəhs edilmişdir. Heydər Əliyev 2001-ci il 23-24 fevralda Dağlıq Qarabağ probleminə dair Milli Məclis də keçirilən müzakirələrdə yekun nitqində demişdir: “Milli Məclis iki gün bu məsələni müzakirə etdi və gələcəkdə əldə olunan hansısa bir müsbət hadisə ilə əlaqədar Milli Məclisə məlumat verəcəyəm. Bir də deyirəm, danışıqlar aparmaq işin birinci hissəsidir. Amma nəyəsə nail olmaq əsas hissəsidir, ikinci hissəsidir. Əgər hansısa bir razılığa gəlsəm, hansısa mən başa düşdüyüm, mənim nöqtəyi-nəzərimdən bizim üçün qəbul olunması variantı razı olsam, mütləq onu Milli Məclisin müzakirəsinə verəcəyəm. Əgər Milli Məclis razı olmasa, mən Milli Məclissiz heç bir şey etməyəcəm. Fikrim belədir ki, əgər Milli Məclis hansısa bir təkliflə razı olsa, ondan sonra bunu xalqın müzakirəsinə verməliyik. Xalqsız heç bir şey etməməliyik. Mən həyatımın, demək olar ki, çox böyük hissəsini bu işə həsr etmişəm və bundan sonra da mənim üçün Azərbaycan xalqının qarşısında xidmətlərim sahəsində bundan vacib heç bir vəzifə yoxdur”.¹

¹ “Azərbaycan” qəzeti, 2001, 25 fevral.

2003-cü ilin oktyabrında, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən İlham Əliyev dövlət siyasətinin bütün sahələrində, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində varisliyi davam etdirdi. Dissertasiya işində Prezident İlham Əliyevin xarici siyasət xəttində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli sahəsindəki fəaliyyəti xronoloji ardıcılıqla təhlil edilir, sistemləşdirilir və nəticələr çıxarılır. Araşdırmalar göstərir ki, İlham Əliyevin xarici siyasət xəttində də Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli başlıca yer tutmuşdur. 2004-cü ilə aid sənədlər məcmuəsinin müqəddiməsində deyilir: “İl ərzində Azərbaycan diplomatiyasının Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın suverenliyi və ərazi bütövlüyü çərçivəsində sülh yolu ilə həllinə yönəlmişdir. Bütün beynəlxalq toplantılarda ilk növbədə Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü önə çəkən Prezident İlham Əliyev 2004-cü il sentyabrın 23-də BMT Baş Məclisinin 59-cu sessiyasında çıxış edərək bu məsələni BMT-nin ali tribunasından bir daha dünyanın diqqətinə çatdırmışdır. 2004-cü il Azərbaycanın və Ermənistanın dövlət başçıları və xarici işlər nazirləri səviyyəsində görüşlərin fəallaşması ilə əlamətdar olmuşdur. 29 oktyabr 2004-cü il tarixində BMT Baş Məclisi “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət” adlı bəndi özünün 59-cu sessiyasının gündəliyinə salmağı qərara aldı...”¹

Bu sahədə fəaliyyət sonrakı illərdə də davam etdirilmişdir. Dissertasiya işində göstərilmişdir ki, son dövrlərdə BMT-nin iradəsini ifadə edən ATƏT-in fəaliyyətindəki yenilikləri, Minsk qrupunun təşəbbüsü ilə 2007-ci il Madrid danışıqlarını, 2008-ci il noyabrın 2-də Moskva bəyannaməsinin baza prinsiplərini özündə ehtiva edən sənədin qəbul edilməsi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin uğurlu göstəricisi kimi qiymətləndirilməli və Prezident İlham Əliyevin xarici siyasətinin müvəffəqiyyəti hesab edilməlidir.

Dissertasiyanın **“Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi regional güc mərkəzləri ilə münasibətlərdə”** adlanan üçüncü fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil **Rusiya Federasiyası** ilə münasibətlərə həsr edilmişdir. Dissertasiya işində SSRİ-nin dağılmasından sonra yaranan beynəlxalq münasibətlər sistemində Rusiyanın yeri hərtərəfli təhlil olunur. Konkret olaraq Rusiyanın Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsilə bağlı mövqeyə gəldikdə burada dörd mərhələ ayrılır: Rusiyanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini təkrar öz əlinə almaq təşəbbüsləri dövrü (1993, aprel – 1994, dekabr); Rusiyanın problemin həlli

¹ Azərbaycanın xarici siyasəti: 2004, sənədlər məcmuəsi, s. 3.

uğrunda fəaliyyətini ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində həyata keçirdiyi dörd (1994, dekabr – 1996, dekabr); Rusiyanın Minsk qrupundakı fəaliyyətini vurğulayaraq bunu Qərb dövlətləri, xüsusilə ABŞ ilə bölüşmə məcburiyyətində qaldığı dövr (1996, dekabr-1999, mart); Rusiyanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində üstünlüyü öz əlinə alan ABŞ-in münaqişəni həll etmək fəaliyyətinə mane olmaq üçün təşəbbüsləri dövrü (1999, martdan).¹ Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir dövrləşdirmə şərtidir və Rusiya hər bir dəyişən yeni şəraitdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair prosesdə əsas rolunu saxlamağa çalışır. İşdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə münasibətlərin bütün dövrləri hərtərəfli təhlil olunur. Münaqişənin başlandığı ilk dövrdən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı bütün proseslərin içərisində olan Rusiya problemin həllini öz əlində saxlamaq üçün ATƏT-in fəaliyyətinin qarşısını almaq, Minsk qrupuna həvalə edilmiş həll vəziyyətini geriyyə qaytarmaq və bu problemdən istifadə edərək Azərbaycanda keçmiş mövqeyinin bərpasına nail olmağa çalışmışdır. Bu siyasət çərçivəsində Rusiyanın birinci addımı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Minsk qrupu çərçivəsində həllinə tərəfdar olan Azərbaycana öz təsir gücünün bitmədiyini göstərmək oldu. Bunun üçün Gəncə qiyamı, Ermənistan hərbi birləşmələri tərəfindən Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının işğalı təşkil edildi. V.Quluzadə Minsk qrupunun danışıqlarında bu işğalların səbəbi soruşularkən, “Dağlıq Qarabağ ətrafında bir növ (əraziləri işğal edərək) təhlükəsizlik qurşağı yaratmaq ideyasını ruslar irəli atıb və Azərbaycan ərazilərinin işğalı onların yardımı ilə həyata keçirilib”, - demişdir.² 1994-cü ilin mayında Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəsin əldə edilməsi də Rusiyanın mövqeyini möhkəmləndirmişdi. 1994-cü ilin iyulunda təşəbbüsün Rusiyanın əlinə keçməsi ATƏT-lə Rusiya arasında vasitəçilik məsələsində rəqabətin yaranmasına səbəb olmuşdu. Nəticədə 1994-cü ilin dekabrında ATƏT-in Budapeşt sammitində Minsk qrupu daxilində ikili həmsədrlik sistemi yaradıldı. 1996-cı il Lissabon zirvə toplantısındanək münasibətlər araşdırılır və qeyd edilir ki, Lissabonda Minsk qrupunun vaxtaşırı dəyişən həmsədrlik statusu ləğv edildi, daimi həmsədr sayı üçə çatdırıldı, Rusiya ilə bərabər ABŞ və Fransa da həmsədrlik statusu ilə Minsk qrupuna daxil oldu.³ Beləliklə, Rusiyanın

¹ Cəfərsoy N. Müstəqilliyin onuncu ilində Azərbaycan-Rusiya əlaqələri (1991-2001) // Avrasiya dosyesi. Ankara, 2001, c. VII, № 1, s. 295

² Quluzadə V. Gülüclüyün iftixarı (Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə məlahizələr, məsahibələr, rəhirlər. Bakı, 1999, s. 197.

³ Лиссабонский документ 1996 года. Лиссабон, 1996.

Minsk qrupu daxilindəki fəaliyyəti digər iki dövlətin iştirakı ilə balanslaşdırıldı. Rusiya əvvəlki dövrlərdəkindən fərqli siyasət yürütməyə başladı. Lakin yenə də bir sıra təklifləri, bütövlükdə Minsk qrupu üzvlərinin razılığı ilə, qrupun təklifi kimi Azərbaycana qəbul etdirməyə çalışdı. Minsk qrupu həmsədrlərinin 1998-ci ilin noyabrında Azərbaycana səfəri çərçivəsində “ortaq dövlət” adlı həll variantı irəli sürüldü. Azərbaycan bu təklifi qəbul etmədi. Rusiya Ermənistanla 1997-ci ildə bağladığı strateji tərəfdaşlıq müqaviləsi və bu ölkəyə hədiyyə etdiyi 1 milyard dollarlıq silahla Ermənistana arxa olduğunu göstərdi.

Minsk qrupunun bu təklifindən sonra danışıqlar dalana dirəndi. Bu problemin həllinə ABŞ-ın təşəbbüsü ilə 1999-cu ilin martında Azərbaycan və Ermənistan dövlət başçılarının Cenevrə görüşündə aydınlıq gətirildi. Birbaşa danışıqlar fasilələrlə avqust ayınadək davam etdirildi. Oktyabrın 27-də Ermənistan parlamentində təşkil edilən terrorla Rusiya Dağlıq Qarabağ məsələsində heç kimə güzəştə getməyəcəyini nümayiş etdirdi. Dissertasiya işində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Rusiya ilə münasibətlərdəki sonrakı tarixi də ətraflı araşdırılır. Qeyd olunur ki, 2001-ci ilin yanvarında Vladimir Putinin Bakıya səfəri zamanı Rusiyanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə münasibəti konkretləşdirildi. Rusiyanın dövlət başçısı bu münaqişənin sülh yolu ilə həllini və ilk növbədə münaqişə tərəflərinin özlərinin gəldiyi razılıq əsasında reallaşdıracağını mümkün hal hesab etdiyini bildirdi.¹

Dissertasiya işində Prezident İlham Əliyevin xarici siyasətində Rusiya ilə münasibətlər və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə məsələlər də təhlil olunur. İşdə göstərilir ki, Azərbaycan və Ermənistan dövlət başçılarının 2007-ci ilin əvvəllərində Fransada görüşü zamanı R.Koçaryanın məsələnin həllinə dair konkret addımlar atılmasının gözlənilmədiyi məqamda Minsk qrupunun Rusiyalı həmsədri ilə məsləhətləşməsindən sonra danışıqlar stolunu yarımçıq tərk etməsi Ermənistan hökumətinin bu məsələnin həllində nə dərəcədə müstəqil mövqedə olmasını bir daha göstərdi. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Rusiyanın fəallığı 2008-ci ilin noyabr ayında Moskvada Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan prezidentlərinin birgə bəyannaməsinin imzalanmasında da özünü göstərdi.

Fəslin ikinci yarımfəslə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində **Türkiyə Respublikası ilə münasibətlərə** həsr edilmişdir. İşdə göstərilir ki, Azərbaycan müstəqilliyini elan etdikdən sonra onun müstəqilliyini ilk tanıyan Türkiyə ilə iqtisadi və ticarət əlaqələrinin

¹ “Azərbaycan” qəzeti, 2001, 10 yanvar.

böyük bir inkişafına nail olunmuşdur. Türkiyə Azərbaycanda 1991-ci il 25 may tarixindən etibarən konsulluq, 1992-ci il 14 yanvar tarixindən böyük elçilik açmışdır.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə fəaliyyətdə Türkiyə ilə münasibətlər mühüm yer tutur. Dissertasiya işində bunu şərtləndirən səbəblər, Türkiyə Respublikasının bu sahədə gördüyü işlər elmi baxımdan təhlil olunmuşdur. Türkiyənin Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasətinin dayandırılması, Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi üzrə ardıcıl fəaliyyəti faktlarla aydınlaşdırılmışdır. Bu münaqişənin həlli sahəsində Türkiyə daima Azərbaycanın haqq işini müdafiə etmişdir. Heydər Əliyev iki dövlət arasındakı münasibətləri zərb-məsələ çevrilən “Bir millət, iki dövlət” fikri ilə ifadə etmişdir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başladığı ilk günlərdən Türkiyə Böyük Millət Məclisində problemlə bağlı müzakirələr aparıldı, Ermənistanın təcavüzkar siyasəti dünya ictimaiyyətinə çatdırıldı. Türkiyə beynəlxalq sülhü qoruma fəaliyyətinə qoşulmaqla münaqişələrin həllində iştirak etmək üçün öz mövqeyini açıqladı, BMT-nin həyata keçirdiyi bir sıra tədbirlərdə iştirak etdi. ATƏT-in Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində əsas rol oynaması üçün çox böyük səy göstərdi. Türkiyə XİN-i Ermənistanın geniş miqyaslı təcavüzü barədə Azərbaycan XİN-nin bəyanatını yaymış (1992-ci ildə), bu barədə NATO, ATƏT və BMT-yə məlumat vermişdi. Türkiyənin göstərdiyi davamlı siyasi, iqtisadi və hərbi dəstək nəticə etibarilə rəsmi İrəvanı danışıqları Praqa formatında davam etdirməyə və prinsipcə qarşılıqlı güzəştərsiz keçinməyin mümkün-süzlüyünü etiraf etməyə sövq etmişdi. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və işğalçılıq məqsədilə hərbi müdaxilələri Türkiyənin bir sıra təsiredici tədbirlər görməsinə səbəb olmuşdu.

Dissertasiya işində müəyyən edilmişdir ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin diplomatik – siyasi həlli daima Türkiyənin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Burada iki mühüm məsələ xüsusi ayrılıla bilər: 1. beynəlxalq təşkilatlarda problemin həllinə dair hər cür diplomatik-siyasi dəstək; 2. erməni təcavüzünün dəf edilməsi istiqamətində Azərbaycana hərbi yardım. Azərbaycan dövləti də Türkiyənin etibarlı strateji müttəfiqi kimi onun problemlərinin həllinə daim dəstək vermişdir.

Fəslin üçüncü yarımfəslə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində **İranla münasibətlərə** həsr edilmişdir. İşdə göstərilir ki, bu münaqişənin sülh yolu ilə həllində ilk vasitəçi ölkələrdən biri İran olmuşdur. Onun söyləri 1992-ci ilin fevralından başlanmışdı. Dağlıq Qarabağa 8-10 nəfərlik müşahidəçilər qrupunu yerləşdirməyi təklif

edən İranın səyləri ilə 1992-ci il mayın 6-8-də Tehranda Azərbaycan, Ermənistan və İran rəhbərlərinin görüşü keçirildi və birgə bəyannamə imzalandı. Lakin bəyannamənin mürəkkəbi qurumamış Ermənistan silahlı qüvvələri Şuşa və Laçını işğal etdi. İran danışıqlardan sonra Şuşa və Laçının işğalını pislədi və vasitəçilikdən imtina etdi.¹

Dissertasiya işində qeyd edilir ki, İran mahiyyət etibarını ilə bu münaqişənin həllində mürəkkəb siyasət yeridir: bir tərəfdən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir, digər tərəfdən Ermənistanla hərtərəfli əməkdaşlıq edir. Buna baxmayaraq Azərbaycan rəhbərliyi İranla dostluq və mehriban qonşuluq siyasətini davam etdirir. 1997-ci ilin aprel ayında İranın xarici işlər naziri ilə görüş zamanı Heydər Əliyev demişdir: “Biz eyni zamanda belə hesab edirik ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin aradan qaldırılması İran üçün də gerçəkdir. Çünki regionda hərbi münaqişəyə son qoyulması İranın öz dövləti mövqeyinə görə də ona maraqlı olmalıdır. Əminəm ki, biz bu sahədə də sizinlə əməkdaşlıq edə bilərik”.² 2002-ci ildə Heydər Əliyevin İrana səfəri zamanı hər iki ölkənin prezidenti Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yol ilə tənzimlənməsinə geniş yer verdilər. Dissertasiya işində göstərilir ki, İranın son dövrlərdə yeritdiyi siyasət onu bölgədəki proseslərdən təcrid etmişdir. Belə ki, Bakı-Tbilisi-Ərzurum layihəsindən kənar qalması, bununla yanaşı, Tehranı ciddi müqavimətinə baxmayaraq ABŞ-ın ölkənin sərhədlərinə yaxınlaşması, yəni İranla sərhədyanı ölkələrdə (Türkiyə, Pakistan, Əfqanıstan və İran), həmçinin Fars körfəzi ölkələrində hərbi qüvvələrini yerləşdirməsi İranın regiondakı geosiyasi duruma təsir etmək imkanlarını zəiflədibdir.

Dissertasiyanın “**Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq təşkilatlarda**” adlanan dördüncü fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil **Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və BMT-nin mövqeyindən** bəhs edir. İşdə əvvəlcə BMT-nin təcavüzə verdiyi hüquqi-siyasi qiymət nəzərdən keçirilir, sonra Azərbaycanın BMT üzvlüyünə qəbulu və BMT-nin münaqişə üzrə fəaliyyəti araşdırılır. Azərbaycan Dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra, oktyabrın 29-da BMT-yə və dünya dövlətlərinə müraciət etdi. 1992-ci il martın 2-də Nyu-Yorkda BMT yanında daimi nümayəndəliyi yarandı. 1992-ci ilin noyabrından BMT-nin Azərbaycanda daimi nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. İşdə BMT-nin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ

¹ Kalafat Y. Azərbaycan-İran bəllamında Gney Kafkasyada etnososyal yapı // Avrasiya dosyası, Ankara, VII c., say 1, s. 221.

² “Azərbaycan” qəzeti, 1997, 23 aprel.

münaqişəsi üzrə, demək olar ki, bütün fəaliyyəti və qəbul etdiyi sənədlər öyrənilmişdir. Burada BMT-nin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə qəbul etdiyi 822-ci (1993, 30 aprel), 853-cü (1993, 29 iyul), 874-cü (1993, 14 oktyabr) və 884-cü (1993, 11 noyabr) qətnamələr, onların mətnləri, müsbət cəhətləri və çatışmazlıqları hərtərəfli araşdırılır. Azərbaycan rəhbərliyinin BMT ilə əməkdaşlığa tərəfdar olması və Azərbaycanın haqq işinə dair yeni qərarlar çıxarılmasına yüksək qiymət verməsi şərh edilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Prezident İlham Əliyev münaqişənin həllinin gücləndirilməsi sayəsində BMT-nin Dağlıq Qarabağla bağlı yeni bir qərarının çıxarılmasına nail oldu. BMT Baş Məclisi tərəfindən 2008-ci il martın 14-də “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət” adlı qətnamə qəbul edildi. 39 lehinə və 7 əleyhinə olmaqla qəbul edilən bu qətnamədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dəstəklənməsi, ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycan ərazisindən qeyd-şərtsiz çıxarılması, qaçqınların öz yurdlarına dönməsi əksini tapmışdır. Bununla birgə bu qərarın əleyhinə səs verən 7 dövlət içərisində Minsk qrupu həmsədrlərinin təmsil etdiyi dövlətlərin də olmasına tənqidi münasibət bildirilmişdir.

Fəslin ikinci yarımfəslində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və **Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı** münasibətləri tədqiq edilmişdir. Münaqişənin həllində vasitəçilik ATƏT-ə həvalə edildiyindən bu təşkilatın göstərilən məsələ üzrə fəaliyyətinə işdə geniş yer ayrılmışdır. ATƏT-in Minsk qrupunun yaradılması, onun fəaliyyəti hərtərəfli tədqiq olunmuşdur. ATƏT-in zirvə toplantıları, burada Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin müzakirəsi, qəbul edilən sənədlər də diqqət mərkəzində olmuşdur. ATƏT-in 1994-cü ilin dekabrında keçirilən Budapeşt sammitində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də müzakirə olunmuş, bu bərdə qəbul olunmuş sənədlərə “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏM-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi” adlı bölmə daxil edilmişdi. Sənəd beş bənddən ibarət idi. Birinci bənddə 1994-cü il 12 mayda imzalanmış atəşkəsin təsdiqi alqışlanır, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri təsdiqlənir, münaqişədə iştirak edən tərəflər, birbaşa əlaqələr də daxil olmaqla, intensiv daimi danışıqlara çağırılırdı. İkinci bənddə fəaliyyətdə olan sədrə “danışıqlar üçün ümumi və razılaşdırılmış əsasın təmin olunması və bütün vasitəçilik və danışıqlara dair fəaliyyətlərin tam uyğunlaşdırılmasının həyata keçirilməsindən ötrü Minsk konfransının həmsədrlərini təyin etməyi tapşırırlar”. Üçüncü bənddə silahlı münaqişə bitdikdən sonra siyasi sazişin imzalanması üçün intensiv danışıqlar keçirilməsindən bəhs edilirdi. Sənəddə qeyd olunurdu ki, “bu sazişin həyata keçirilməsi bütün tərəflər üçün münaqişənin əsas nəticələrini

aradan qaldıracaq və Minsk konfransının çağrılmasına imkan verəcəkdir". Dördüncü bənddə çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrin yerləşdirilməsi, beşinci bənddə sülhməramlı əməliyyatların təşkilindən bəhs edilirdi.¹ Budapeştdə Minsk qrupunda həmsədrlik institutu da təsis edildi. "Rusiyanın bu münaqişədə maraqlı tərəf olduğu nəzərə alınaraq ATƏM-in Minsk konfransında, o cümlədən Minsk qrupunda həmsədrlik Rusiya və Finlandiyaya tapşırıldı. Bu razılıq təkcə Budapeşt görüşünə qədər gərgin olaraq qalan Qərb-Rusiya münasibətlərinin yumşaldılması deyil, həm də münaqişənin həlli istiqamətində Rusiyanın "fərdi sülh yaratma" istəyinin qarşısının alınması idi".² Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair ATƏT sənədləri içərisində Lissabon sammitində ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin bəyanatı (1996, 3 dekabr) xüsusi yer tutur. Sənəddə deyilirdi ki, Minsk qrupunun həmsədrləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinin tərkib hissəsi olacaq 7 prinsipi tövsiyə etmişlər. Bu prinsipləri Minsk qrupunun üzvü olan bütün ölkələr müdafiə edir. Onlar aşağıdakılardır: Ermənistan Respublikası və Azərbaycan respublikasının ərazi bütövlüyü; Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibində öz müqəddəratını təyin etməyə əsaslanan bir razılışmada müəyyən edilən, ən yüksək özünüidarəsini təmin edən hüquqi statusu; məsələnin həllinin müddəalarına əməl olmasını təmin etmək barədə bütün tərəflərin qarşılıqlı öhdəlikləri daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağın və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyi".³ Bəyanat Ermənistandan başqa 53 dövlət tərəfindən müdafiə olundu və sammitin yekun qərarında əks olundu. Heydər Əliyev ATƏT-in Lissabon sammitinin yekunları ilə əlaqədar Prezident sarayında respublika ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşdə bu sənədin qəbulunu və onun əsas müddəalarını hərtərəfli təhlil edərək demişdir: "Hesab edirəm ki, ATƏT-in belə bir sənədinin qəbul olunması Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün bizim istədiyimiz prinsiplərin, tək bizim istədiyimiz yox, ümumiyyətlə, bu məsələnin həlli üçün yeganə olan prinsiplərin təsdiq edilməsi, birinci növbədə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması, ATƏT çərçivəsində bu sənədin ilk dəfə əldə olunubdur, - Dağlıq Qarabağa məhz Azərbaycanın

¹ Abdullayev E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində, s. 159-161; Мамедов И., Мусаев Г. Армяно-азербайджанский конфликт, с. 155-156.

² Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, s. 725.

³ Abdullayev E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində, s. 162; Мамедов И., Мусаев Г. Армяно-азербайджанский конфликт, с. 157.

tərkibində status verilməsi – bunlar bizim üçün çox əhəmiyyətlidir”.¹ Dissertasiya işində ATƏT-in İstanbul sammiti (1999) və digər tədbirlərində qəbul edilmiş sənədlər də ətraflı təhlil edilmişdir.

Fəslin üçüncü yarımfəslində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli sahəsində **Avropa Şurası, Avropa Birliyi və İslam Konfransı Təşkilatlarının fəaliyyəti** öyrənilmişdir. İşdə həmin beynəlxalq təşkilatlarla Azərbaycan arasında əlaqələrin yaranması tarixi araşdırılmış, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində onların iştirakı hərtərəfli təhlil edilmişdir. Avropa Birliyi ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlıq 1993-cü ilin fevralından başlanır. Həmin ilin aprelində isə Avropa Birliyi münaqişə ilə bağlı bəyanatla çıxış etmişdi. Avropa Birliyinin münaqişəyə dair bu və sonrakı münasibətinin araşdırılması göstərir ki, bu təşkilat daha çox neytral mövqe tutmağa çalışır.

Azərbaycanın Avropa Şurası ilə əlaqələri 1992-ci ildən başlamış, 28 iyun 2000-ci ildə isə AŞ PA Azərbaycanın təşkilata tamhüquqlu üzv olması haqqında qərar qəbul etmişdi. 17 yanvar 2001-ci ildə Nazirlər Komitəsi də belə bir addım atmış, yanvarın 25-də Azərbaycanın bu təşkilata qəbul olunmasına dair mərasim keçirilmişdi. Dissertasiya işində istər birinci, istərsə də ikinci dövr ətraflı tədqiq edilmişdir. Azərbaycanın AŞ PA-dakı nümayəndə heyətinin rəhbəri İlham Əliyevin bu təşkilatda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə Azərbaycan həqiqətlərini çatdırmaqda rolunu göstərilməmişdir. Avropa Şurasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə fəaliyyəti, onun bütün sənədləri araşdırılmışdır.

Beynəlxalq təşkilatlar içərisində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın ədalətli mövqeyini ardıcıl şəkildə müdafiə edən yeganə təşkilat İslam Konfransı Təşkilatıdır. İlk belə qətnamə xarici işlər nazirlərinin 1993-cü ildə keçirilən konfransında (Kəraçi, Pakistan) qəbul edilmişdir. Dissertasiya işində İKT-nin sonrakı dövrdə də qəbul etdiyi sənədlər hərtərəfli öyrənilmişdir.

Nəticədə iş üzrə əsas yekunlar və tövsiyələr verilmişdir.

Dissertasiya işinin əsas məzmununu müəllifin nəşr edilən aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycanın xarici siyasətində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Bakı: Elm, 2009, 360 s.

2. Qarabağ General qubernatorluğunun erməni təcavüzünə qarşı mübarizəsi tarixindən səhifələr. Bakı: Şirvanəşr, 1999, 74 s.

3. Xocalı: Şəhidlər, şahidlər. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2003, 197 s.

¹ Lissabon Sammiti - 96. Bakı, 1997, s. 130.

4. Ходжалы: Шехиды и Шахиды (Армянский терроризм как составная часть международного терроризма). Баку: Гаранфил, 2005, 247 с.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Yuxarı Qarabağda Siyasi vəziyyət. Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920). Bakı: Nağıl Evi, 2006, 149 s.
6. Khodjaly: martyrs and witnesses (Armenian terrorism as an integral part of the international one). Bakı: Qərənfil, 2006, 247 s.
7. The Khodjaly genocide. Bakı: Nurlan, 2009, 111 с.
8. Qarabağ General Qubernatoru Xosrov Bəy Sultanov // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı, 1999, № 2, s. 54-59.
9. 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycanın Qarabağ Bölgəsində törətdikləri cinayətkar hərəkətlər haqqında // Tarix və onun problemləri, Bakı, 1999, № 1, s. 113-118.
10. Hocalı Hakkında Həmişə Düşünməliyik // Degirmen. Aylıq haber və kultür dergisi Yıl: 2 sayı: Hollandiya, 16 Mart, 2002, s. 33-34.
11. Qondarma Ermeni Genosidi ve XX Esrin Hocalı Faciesi. // Aylık kültür ve haber dergisi Avrupa Yıl:1 sayı: 1. Hollandiya., 15 Eylül, 2002, s. 27.
12. Hocalı tarihi -1 // Aylık kültür ve haber dergisi, Avrupa Yıl: 1 sayı: Belçika, 5 Ekim, 2003, s. 40-41.
13. Qisas qiyamətə qalmaz // “Dirçəliş -XXI əsr”, Bakı., 2005, № 84-85, s. 64-70.
14. Ermənilərin Dağlıq Qarabağda etnik təmizləmə siyasətinə dair // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı, 2006, № 7, s. 3-11.
15. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, onun tarixi kökləri və əsl mahiyyəti // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı, 2007, № 8, s. 87-93.
16. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin beynəlxalq nizamlanmasının İlham Əliyev mərhələsi // Dövlət İdarəçiliyi Nəzəriyyə və təcrübə, Bakı, 2007, № 4 (20), s. 156-164.
17. Role of Turkey in settlement of Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict // Azerbaijan and Azerbaijanians, Bakı, 2008, № 1-4, s. 73-79.
18. Territorial claims and ethnic cleaning policy of Armenia against Azerbaijan // Vol. 98, № 5-8, Bakı, 2008, s. 47-52.

19. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində erməni separatizminin acı təzahürləri // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri. Təbiət, humanitar və pedaqoji-psixoloji elmləri seriyası, Bakı, 2008, № 1, s. 83-93.

20. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Munaqişəsinin Nizamlanması prosesində İslam Konfransı Təşkilatının (İKT) iştirakı // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Təbiət, humanitar və pedaqoji- psixoloji elmləri seriyası, Bakı, 2008, № 5, s. 52-56.

21. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Problemində Rusiya amili // Dirçəliş -XXI əsr”, Bakı, 2008, № 122-123, s. 234-246.

22. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ munaqişəsinə Fransanın münasibəti // Journal of Qafqaz University An International Journal Social Science, Bakı, 2008, № 24, s. 3-9.

23. Yuxarı Qarabağda Müvəqqəti General Qubernatorluğunun yaradılması və erməni separatizminin ləğv edilməsi // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırma-ları İnstitutu Nəşriyyatı, Bakı, 2008, №6, s. 411-438.

24. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ munaqişəsinin nizamlanmasında ATƏT-in vasitəçilik missiyası // Dirçəliş - XXI əsr”, Bakı, 2009, №135-136, s. 160-167.

25. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ munaqişəsi və Azərbaycan-İran münasibətləri // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri. Təbiət, humanitar və pedaqoji-psixoloji elmləri seriyası, Bakı, 2009, № 6, s. 32-39.

26. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ munaqişəsinin nizamlanması prosesində Avropa Birliyinin fəaliyyəti // AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, Naxçıvan, 2009, № 3, s. 107-115.

27. Армянский сепаратизм в Карабахской области Азербайджана в XX веке // Азербайджан и азербайджанцы, Баку, 2009, вып. 103-104, № 1-2, с. 94-103.

28. Dağlıq Karabağ Çatışmasının Çözümleme Sürecinde Haydar Aliyevin Diplomasi Yöntemi // Orta Asya ve Kafkasya araştırmaları. Ankara, 2009, Cilt, 4, № 7, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, s. 163-192.

29. Ermənistan Saldırانlığı Karşısında Birleşmiş Milletlerin Tutumu // Akademik Bakış, Cilt 2, sayı 4, Yaz Ankara, 2009, s. 25-33.

30. Ermeni Propagandası ve ya Mülteci ve Dağlıq Karabağda Etnik Temizleme Politikası // Jeopolitik Eylül. İstanbul, 2009, Yıl-8, sayı 68, s. 46-52.

31. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi qloballaşma yolunda manedir / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası “Heydər Əliyev və Azərbaycanda dövlət idarəçilik məsələləri” mövzusunda aspirant və dissertantların Elmi konfransının materialları. Bakı, 2010, s. 149-157.

32. Cumhuriyyət döneminde Karabağda siyasi durum (1918-1920). Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920). İstanbul: Eylül, 2010.

33. Xocalı soyqırımı Şahidlərin dilindən. (Həmmüəllif). Monoqrafiya, Bakı: Elm və Təhsil, 2011.

34. Xocalı soyqırımı tanıkların dilindən (Həmmüəllif). Türk dilində. Monoqrafiya, Bakı: Elm və Təhsil, 2011.

**Армяно-Азербайджанский, нагорно-карабахский конфликт
во внешней политике Азербайджанской Республики**

РЕЗЮМЕ

В диссертации изучаются причины возникновения, исторические основы и суть конфликта, которые считаются одной из самых актуальных задач, стоящих перед азербайджанским историзмом. После приобретения государственной независимости Азербайджана, урегулирование армяно-азербайджанского, нагорно-карабахского конфликта стало важнейшей задачей во внешней политике Азербайджанской Республики. Эта проблема была сравнительно проанализирована не только в рамках республики, но и в контексте внешней политикой влиятельных стран, особенно Турции, России, Ирана, США и государств Европы.

Диссертация состоит из введения, четырех глав, десяти разделов, заключения и литературного списка.

Во **вступлении** кроме актуальности и новизны темы, в диссертации нашло свое отражение история развития азербайджанских земель, Нагорного Карабаха и семи прилегающих ему районов, находящихся под оккупацией Армении в течении более чем 20-ти лет.

Также анализируется литература по исследуемой теме диссертации, выявляются ее слабые и сильные стороны.

Первая глава - «Армяно-Азербайджанский, Нагорно-Карабахский конфликт на первом этапе внешней политики Азербайджанской Республики». Состоит из 2 параграфов: Армения-Азербайджан, истоки и корни нагорно-карабахского конфликта, армяно-азербайджанский, нагорно-карабахский конфликт на первом этапе независимости.

Вторая глава - «Внешняя политика Азербайджанской Республики на новом этапе. Армяно-Азербайджанский, Нагорно-Карабахский конфликт как приоритетное направление внешней политики». Состоит из 2 параграфов: Новая концепция внешней политики Азербайджанской Республики: важнейшие приоритеты и перспективы; Армяно-Азербайджанский, Нагорно-Карабахский конфликт в сфере внешней политики: традиции и будущее.

Третья глава - «Армяно-Азербайджанский, Нагорно-Карабахский конфликт в отношениях с региональными центрами силы».

Состоит из 3 параграфов: посредничество России в деле урегулирования Армяно-Азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта.

Посредничество Турции в деле урегулирования Армяно-Азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта.

Посредничество Ирана в деле урегулирования Армяно-Азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта.

Четвертая глава «Урегулирование армяно-азербайджанский, нагорно-карабахский конфликт в рамках международных организаций». Диссертант рассмотрел резолюции и решения и политика правовую деятельность таких организаций как ООН, ОБСЕ, Совет Европы, ЕС, Организация Исламского Сотрудничества в деле урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта.

В заключение диссертации соискатель делает выводы по исследуемой теме, дает рекомендации и предложения относительно урегулирования нагорно-карабахского конфликта мирным путем, так как это является официальной позицией руководства Азербайджана. Второй путь решения проблемы нагорно-карабахского конфликта - военный путь. Но как было отмечено выше, этот путь является вынужденным.

**Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh region in
the foreign policy of the Azerbaijan Republic**

SUMMARY

The thesis learns the factors of beginning of the historical bases and commonly the heart of the problem of Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh region, which is one of the most actual goals of Azerbaijan historicism. Azerbaijan, after the gaining of the independence, has continued Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh region as the main mission in the foreign policy of the Azerbaijan Republic. This problem has been analyzed in comparison not only in the republic, also in the context of the foreign policy of powerful states, particularly Turkey, Russia, Iran, USA and European countries.

The thesis contains the introduction, four chapters, ten parts, conclusion and the literature.

In the introduction, except actuality and newness of the theme, in the thesis was reflected elaboration of Azerbaijani lands, Nagorno-Karabakh and seven districts near to it under Armenian occupation for more than 20 years.

The first chapter is called Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh region in the first stage of the foreign policy of Azerbaijan Republic. It consists of two sections: Armenia-Azerbaijan, the origins and roots of the Nagorno-Karabakh conflict, Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh conflict in the first stage of independence.

The second chapter - Foreign policy of Azerbaijan Republic in the new stage. Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh region as a foreign policy priority. It consists of two sections: A new foreign policy concept of the Azerbaijan Republic: Key Priorities and Prospects; Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict in the area of foreign policy: the tradition and the future.

The third chapter - Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh region in relations with the regional power centers. It consists of three sections: the mediation of Russia in the settlement of the Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict.

Mediation of Turkey in the regulation of Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict.

Mediation of Iran in the regulation of Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict.

The fourth chapter – The settlement of the Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh region in the framework of the international organizations. Applicant researched legal-political activity and resolutions and decisions adopted by international organizations like UN, OSCE, Council of Europe, EU, OIC aimed at settlement of the conflict.

In conclusion of the thesis the researcher draw conclusions on the subject under study, makes recommendations and proposals for the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict by peaceful means, as this is the official position of the leadership of Azerbaijan. The second way to solve the problem of this conflict is a military way. However, as noted above, this is a necessity.

Çapa imzalanmıřdır: 10.11.2011
Formatı: 60/84, 16/1
Sifariř: 37
Sayı: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Tusi" nəşriyyatında çap edilmişdir.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
НАХЧЫВАНСКИЙ ОТДЕЛ**

На правах рукописи

ХАВВА ИСА кызы МАМЕДОВА

**АРМЕНИЯ-АЗЕРБАЙДЖАН, НАГОРНО-КАРАБАХСКИЙ
КОНФЛИКТ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Специальность: 07.00.02 – Отечественная история

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора исторических наук**

НАХЧЫВАН – 2011